

Reading Material

for

M. A.

Semester : IV

Subject : Logic & Philosophy

Paper No. : Core-2

Philosophy of Radhakrishnan

Code: PA04CPHI02

અનુક્રમણિકા

૧. ડો. રાધાકૃષ્ણન અનુસાર ભારતમાં દર્શનશાસ્ત્રનો ઉદભવ અને વિકાસ
૨. ડો. રાધાકૃષ્ણનનો સમન્વયકારી અભિગમ
૩. ડો. રાધાકૃષ્ણન અનુસાર ભારતીય દર્શનની લાક્ષણિકતાઓ
૪. ભારતીય દર્શન પરના આરોપો વિરુદ્ધ રાધાકૃષ્ણનનું સ્પષ્ટિકરણ
૫. ડો. રાધાકૃષ્ણનનો જ્ઞાન મીમાંસાત્મક અવેજી ધર્મ
૬. અવેજી ધર્મ તરીકે પ્રકૃતિવાદ
૭. અવેજીધર્મ તરીકે માનવતાવાદ
૮. ડો. રાધાકૃષ્ણનની જ્ઞાનમીમાંસા
૯. રાધાકૃષ્ણનનો સૃષ્ટિ અંગેનો ખ્યાલ
૧૦. ધાર્મિક અનુભવના વિધેયકો

૧. ડો.રાધાકૃષ્ણન અનુસાર ભારતમાં દર્શનશાસ્ત્રનો ઉદભવ અને વિકાસ સ્પષ્ટ કરો.

ચિંતનશીલ વ્યક્તિના વિકાસને ઊગી નીકળવા માટે તથા વિવિધ વિજ્ઞાનો અને કલાને સમૃદ્ધ થવા માટે સુવ્યવસ્થિત સમાજ હોવો આવશ્યક છે. આવા સમાજ દ્વારા તેની સુરક્ષા થાય છે અને વિશેષ અવકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. અણઘડ સમુદાયમાં કે જ્યાં લોકોએ જીવવા માટે સંઘર્ષ કરવો પડે ત્યાં સમૃદ્ધ સંકૃતિ ખિલવી અશક્ય છે. ડો. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, સદનસીબે ભારત એવા સ્થાન પર છે જ્યાં પ્રકૃતિએ દાન માટે પોતાના હાથ ખોલી નાખ્યા છે. અને જ્યાં પ્રકૃતિક દૃશ્ય મનોરમ્ય છે. એક બાજુ હિમાલય પોતાની સઘન અને ઉતુંગ પર્વતમાળાને કારણે તથા બાકી બાજુઓ પર લહેરાતો સમુદ્ર એક લાંબા સમયથી ભારતને બહારનાં આક્રમણોથી સુરક્ષિત રાખવામાં સહાયક સિદ્ધ થયો છે. ઉદાર પ્રકૃતિએ મહાબળ ખાદ્ય સામગ્રી આપી છે. આથી જ અહીંયા રહેતા લોકો કઠોર પરિશ્રમ અને જીવિત રહેવાનાં સંઘર્ષમાંથી મુક્ત રહ્યા છે. ભારતીઓએ એવો ક્યારેય અનુભવ કર્યો નથી કે જીવન એક યુદ્ધક્ષેત્ર છે, કે જ્યાં લોકો શક્તિ, સમ્પત્તિ અને પ્રભુત્વની પ્રાપ્તિ માટે સંઘર્ષ કરતો હોય. જ્યારે આપણે પાર્થિવ જીવનની સમસ્યાઓ દૂર કરવા, પ્રકૃતિમાંથી વધુમાં વધુ લાભો મેળવવા તથા સંસારની શક્તિઓનું નિયમન કરવામાં આપણી શક્તિઓનો વ્યય કરવો પડતો નથી, ત્યારે આપણે ઉચ્ચ જીવન વિશે, આત્મશક્તિ વિશે પૂર્ણતા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય તે અંગે ચિંતન કરવાનો આરંભ કરીએ છીએ.

અહીંયા વિશાળ વૃક્ષ- વનરાજીએ ધર્મનિષ્ઠ વ્યક્તિઓને શાંતિપૂર્વક વિચારવાની તથા અદ્ભૂત કલ્પનાઓ અને બિવ્ય આનંદના ગાનમાં રત રહેવાની અત્યધિક સુવિધા પૂરી પાડી છે. સંસારની એકસરખી ઘરેડમાંથી બહાર નીકળીને વ્યક્તિ પ્રકૃતિક દૃશ્યોના અવલોકન માટે તીર્થયાત્રાએ નીકળી પડે છે, આંતરિક શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે, મંદ મંદ પવન તથા ઝરણાઓનું સંગીત સાંભળે છે. પક્ષીઓ અને વનલતા પાલવોના મધુર ગાનથી પરમ ઉદ્દિત થઈને સ્વસ્થ હૃદય અને પ્રકૃલિત મન સાથે પાછો ફરે છે. આશ્રમો, તપોવનો અને વાનપ્રસ્થોની અરણ્ય-કુટિરોમાં જ ભારતના તત્ત્વચિંતકોએ ધ્યાનમગ્ન રહીને જીવસત્તાની ગંભીર સમસ્યાઓ અંગે વિચાર કર્યો છે. સુરક્ષિત જીવન, પ્રાકૃતિક સાધનોની વિપુલતા, ચિંતાથી મુક્ત, જીવનની જવાબદારીઓમાંથી વિરક્તિ અને ફર વ્યાવહારિક સ્વાર્થનો અભાવ એ બધાએ ભારતના ઉચ્ચતર જીવનને પ્રોત્સાહન પુરું પાડ્યું છે. જેને કારણે આપણને ઇતિહાસના આરંભથી જ ભારતીય મનમાં આત્મજ્ઞાન માટે એક પ્રકારની વ્યાકુળતા, વિદ્યા માટેનો પ્રેમ અને મસ્તિષ્કની વધુ સ્વસ્થ તેમજ યુક્તિ યુક્ત પ્રવૃત્તિ માટેની ઇચ્છા જોવા મળે છે.

રાધાકૃષ્ણન કહે છે તેમ ઉપર વર્ણવી છે તેવી પ્રકૃતિક અનુકુળતા તો હતી જ પણ સાથે સાથે પદાર્થોના ગુણધર્મોનો વિચાર કરી શકે એવું બૌદ્ધિક ક્ષેત્ર પણ ઉપલબ્ધ હોવાને કારણે વિવેક પ્રત્યેની ઘણાથી આપણે બચી શક્યા છીએ. ખેટોએ પોતાના ‘કીડો’ નામના સંવાદમાં લખ્યું છે કે, “આવો, આપણે સૌથી વધું એ વાત પર ધ્યાન રાખીએ કે આપણે

આ વિપત્તિથી ગ્રસ્ત ન થઈએ, આપણે વિવેક દ્વેષી ન બનીએ, જેમ કેટલાક લોકો માનવ દ્વેષી બની જાય છે. કેમ કે માનવ માટે તેનાથી વધારે દુર્ભાગ્ય બીજું કોઈ હોઈ શકે નહીં, કે તે વિવેકનો શત્રુ બની જાય.” જ્ઞાનનો આનંદ એ મનુષ્યને પ્રાપ્ત એવો એક પવિત્રતમ આનંદ છે અને ભારતીય માનસમાં તેના માટેની પ્રબળ ઇચ્છા રહેલી છે.

સંસારમાં એવા કેટલાયે દેશો છે કે જ્યાં જીવનસત્તા સંબંધી મીમાંસાને એક પ્રકારનો વિલાસ માનવામાં આવે છે. જીવનકાળની ગંભીર ક્ષણોનો ઉપયોગ કર્મ કરવા માટે કરવામાં આવે છે અને દાર્શનિક વિચારણાને પ્રાસંગિક તથા અવાંતર વિષય માનવામાં આવે છે. પ્રાચીન ભારતમાં દર્શનનો વિષય કોઈ અન્ય વિજ્ઞાન અને કલા સાથે જોડાયેલ ન હોવા છતાં હંમેશાં સ્વયમ્ તેનું સ્થાન પ્રમુખ અને સ્વતંત્ર રહ્યું છે. પરંતુ પશ્ચિમના દેશો પોતાના વિકાસના ચૌવનકાળમાં પણ રાજનીતિ તથા નીતિશાસ્ત્રનો સહારો લેવો પડ્યો છે (પ્લેટો, એરિસ્ટોટલનો કાળ) . મધ્યકાળમાં જેને પરમાર્થવિદ્યાના નામથી ઓળખવામાં આવતું હતું તે બેકન અને ન્યુટન માટે પ્રકૃતિક વિજ્ઞાન હતું. ઓગણીસમી સદીના વિચારકો માટે તેનું ગઠબંધન ઇતિહાસ, રાજનીતિ તથા સમાજશાસ્ત્ર સાથે રહ્યું. ભારતમાં દર્શનશાસ્ત્ર આત્મનિર્ભર અને સ્વતંત્ર રહ્યું છે તથા અન્ય બધા વિષયો પ્રેરણા અને સમર્થન માટે તેનો આશ્રય શોધે છે. ભારતમાં મુખ્ય વિજ્ઞાન તેને મનાયું છે જે અન્ય વિજ્ઞાનો માટે માર્ગદર્શક છે. કેમ કે તર્કજ્ઞાન વગર તે બધા પોકળ અને મુર્ખતાપૂર્ણ માનવામાં આવે છે. મુંડકોપનિષદમાં ‘બ્રહ્મવિદ્યા’ (નિત્ય-વિષયક જ્ઞાન) ને અન્ય બધા જ્ઞાનોનો આધાર, સર્વ વિદ્યાનું પ્રતિષ્ઠાન માનવામાં આવ્યું છે. કૌટિલ્ય કહે છે કે, “દર્શનશાસ્ત્ર (આન્વીક્ષિકી દર્શન) અન્ય બધા વિષયો માટે પથદર્શકનું કાર્ય કરે છે, તે સમસ્ત કાર્યોનું સાધન અને સમસ્ત કર્તવ્યકર્મોનું માર્ગદર્શન છે.”

જો કે દર્શનશાસ્ત્ર વિશ્વની સમસ્યાઓને સમજવાનો એક પ્રયાસ છે, આથી તેના પર જાતિ અને સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ પડતો હોય છે. દરેક રાષ્ટ્રને પોતાની વિશિષ્ટ મનોવૃત્તિ હોય છે અને પોતાનો બૌદ્ધિક પક્ષપાત હોય છે. કાળના પ્રવાહ અને પરિવર્તનો વચ્ચે પણ ભારતની એકરૂપતા જળવાઈ રહી છે. ભારતે કેટલીક માનસિક વિશેષતાઓને દૃઢતાપૂર્વક પકડી રાખી છે જે તેની વિશિષ્ટ પરંપરાનું અભિન્ન અંગ છે. આવી વિશેષતાઓ ભારતીય જનમાનસના લક્ષણો તરીકે ત્યાં સુધી વિદ્યમાન રહેશે કે જ્યાં સુધી ભારતીયોનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ખંડિત ન થાય. વ્યક્તિત્વનો અર્થ છે વિકાસની સ્વાધિનતા, એ જરૂરી નથી કે તેનો અર્થ અસમાનતા થાય. હકીકતમાં અસમાનતા શક્ય નથી કેમ કે સમગ્ર સંસારમાં મનુષ્ય સમાન છે. વિશેષરૂપમાં જ્યાં આત્માની પ્રતીતિના સંબંધમાં મનુષ્યમાત્ર સમાન છે. સ્વભાવગત ભિન્નતા હોય છે એ તો વિશ્વ-સંસ્કૃતિનું આભુષણ છે. કેમ કે દાર્શનિક વિકાસનો તેનાથી વધારે સુગમ માર્ગ બીજો કોઈ હોઈ શકે નહીં.

ક્યારેક એવો પ્રશ્ન પણ ઊઠાવવામાં આવે છે કે શું ભારતીય વિચારધારાએ પાશ્ચાત્ય દર્શનના વિચારો ગ્રહણ કર્યા છે અને કર્યા હોય તો કઈ હદ સુધી ગ્રહણ કર્યા છે ? ભારતીય

ચિંતકોના કેટલાક વિચારો પાશ્ચાત્ય દર્શનના કેટલાક સિદ્ધાંતોમાં એટલા બધા મળતા આવે છે કે આવો પ્રશ્ન થવો સ્વાભાવિક છે. પરંતુ ડૉ. રાધાકૃષ્ણન અનુસાર આવો પ્રશ્ન ઊઠાવવો નિરર્થક છે. કેમ કે સમાન અનુભવ મનુષ્યોના મનમાં સમાન વિચારો જન્માવી શકે છે. એવા કોઈ ભૌતિક પ્રમાણ ઉપલબ્ધ નથી કે જેના દ્વારા એ સિદ્ધ થઈ શકે કે ભારતીય દાર્શનિક વિચાર સીધે સીધા પશ્ચિમમાંથી લઈ લેવામાં આવ્યા છે. ભારતીય વિચારધારાના અભ્યાસ દ્વારા એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે તે માનવીય મસ્તિષ્કનો એક સ્વતંત્ર ઉપક્રમ છે. કોઈ પણ પ્રકારના પાશ્ચાત્ય પ્રભાવ વગર અહીં દાર્શનિક સમસ્યાઓનો વિચાર-વિમર્શ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાસંગિક સંપર્ક હોવા છતાં પણ ભારતે આદર્શ જીવન, દર્શન તથા ધર્મનો વિકાસ સ્વતંત્ર રીતે કર્યો છે.

૨. ડૉ. રાધાકૃષ્ણનનો સમન્વયકારી અભિગમ

પ્રાસ્તાવિક:

‘The Ethics of Vedanta’ અને ‘The Hindu View of Life’ માં ડૉ. રાધાકૃષ્ણનનું વલણ સંરક્ષણાત્મક પ્રકારનું જણાય છે. તો તેમના ‘The reign of Religion in Contemporary Philosophy’ માં તેમણે અપનાવેલ અભિગમ સ્પષ્ટ રીતે ખંડનાત્મક અને આક્રમક જણાય છે. પરંતુ જેમ જેમ વૈચારિક પરિપક્વતા પ્રાપ્ત થતી ગઈ તેમ તેમ તેમના આ પ્રકારના વલણમાં પરિવર્તન આવતું ગયું. એમના ‘An Idealist View of Life’ માં તેમના વિચારોમાં મૌલિકતા અને સમન્વયકારી વલણ જોઈ શકાય છે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણનના આગવા અભિગમ, વલણ અને પદ્ધતિને કારણે તેઓ પ્રથમ પંક્તિના રચનાત્મક ચિંતક તરીકે ખ્યાત થયા છે.

૧. તુલનાત્મક અભિગમ

ડૉ. રાધાકૃષ્ણને પોતાના ‘An Idealist View of Life’ ગ્રંથમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના તાત્ત્વિક વિચારોનું તુલનાત્મક અધ્યયન રજૂ કર્યું છે. પોતાના વિચારોને સ્પષ્ટ કરવા માટે જેમ તેઓ વેદ-ઉપનિષદમાંથી આધારો શોધે છે તેમ પાશ્ચાત્ય ચિંતકો બ્રેડલે, એલેક્ઝાંડર અને હેગલનો આધાર પણ લે છે. તેઓ વિજ્ઞાનનો માત્ર વિરોધ કરતા નથી કે ખોટા સ્વપ્નના ધર્મોનો માત્ર ઇન્કાર કરતા નથી, પણ વિજ્ઞાને ધર્મ પાસેથી શું હાંસલ કરવાનું છે અને ધર્મે વિજ્ઞાન પાસેથી શું શીખવાનું છે તેનો પણ ખ્યાલ આપે છે. આમ કરીને તેઓએ વે વિરોધી લાગતા બળી વચ્ચે માત્ર સમન્વય સાધવાનું જ કાર્ય કર્યું નથી પણ તેમને યથાયોગ્ય સ્થાન દર્શાવે છે. તેમનો આ તુલનાત્મક પદ્ધતિ અપનાવવાનો ઉદ્દેશ એ હતો કે જેમાંથી જે કંઈ સ્વીકારવા યોગ્ય હોય તેનો સ્વીકાર કરવો અને એ રીતે જુદી જુદી વિચાર પ્રણાલીઓ વચ્ચે સમન્વય સાધવો.

૨. સમન્વયવાદી અભિગમ

સી.ઇ.એમ.જોડ ડો. રાધાકૃષ્ણનને પૂર્વ અને પશ્ચિમના સમન્વયકર્તા તરીકે પ્રસંશે છે. કેટલાક ભારતીય વિદ્વાનો માત્ર ભારતીય સંસ્કૃતિ જ શ્રેષ્ઠતમ છે અને પશ્ચિમ પાસેથી કંઈ જ ભારતે પ્રાપ્ત કરવાનું નથી એમ માનતા હતા તો કેટલાક તેનાથી વિરુદ્ધ માન્યતા ધરાવતા હતા. જ્યારે રાધાકૃષ્ણન માનતા હતા કે બન્નેના ગુણ અને દોષો તપાસવા જોઈએ. શ્રેષ્ઠતા એ કોઈ વ્યક્તિ, સમાજ, પ્રદેશ કે સંસ્કૃતિનો ઇજારો નથી. શ્રેષ્ઠ તો ગમેત્યાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અને જ્યાં ક્યાંઈ શ્રેષ્ઠતમ હોય તેનો પરિચય મેળવવો જરૂરી છે,

ડો. રાધાકૃષ્ણને જ્યાં જ્યાં ભારતીય વિચારધારાની રજૂઆત કરી છે ત્યાં ખૂબ જ સબળ દલીલો સાથે તેઓએ ભારતીય વિચારધારાની સમન્વયકારીતા (Assimilative) અને સહનશીલતા (Tolerant) ને અપનાવ્યા છે અને વખાણ્યા છે. હિંદુ જીવનપ્રણાલીમાં ઓતપ્રોત થયેલા જૈન, બૌદ્ધ, ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી તેના ઉદાહરણ રુપે પ્રસ્તુત કર્યા છે.

૩. પાશ્ચાત્ય વિચારધારાનો અભિગમ

રાધાકૃષ્ણને પાશ્ચાત્ય વિચારધારામાં રહેલી ભારતીય વિચારધારા પ્રત્યેની કેટલીક ખોટી માન્યતાઓને પણ કડક રીતે તપાસી છે. ભારતીય વિચારધારા પ્રણાલિકાગત સંતુષ્ટ અને સ્થગિત છે એવા વિચારોને તેમણે રદિયો આપ્યો છે અને જણાવ્યું છે કે અહીં મૂળભૂત મૂલ્યોને અકબંધ રાખીને ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં જ્યાં જરૂર જણાઈ છે ત્યાં પરિવર્તનો સ્વીકારાયા છે. હિંદુ અને બૌદ્ધ ધર્મનો સમન્વય તેનું ઉદાહરણ છે. આ રીતે તેઓએ ભારતીય વિચારધારાની પ્રબળ રજૂઆત કરીને તેનો બચાવ કર્યો છે તો તેની ખામીઓ બતાવવામાં આંખમીચામણા પણ કર્યા નથી.

૪. આલોચનાનો અભિગમ

ડો.રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, “આપણે આપણા ધર્મના સંકુચિત માળખાને વળગી રહીએ છીએ અને એ માળખામાં આપણે આપણી જાતને સમાવીએ છીએ. એ જ આપણા વિકાસને અવરોધે છે.” ડો. રાધાકૃષ્ણન સૂચવે છે કે પૌરાણિક વિચારકો એમની સૃષ્ટિમાં જીવ્યા અને એમની સૃષ્ટિને અનુપ વિચારણા કરી. આપણે એ સૃષ્ટિને અને વિચારણાને સમજવી રહી. તેઓ કહે છે કે, “આપણા પૂર્વજોના આપણે ઋણી છીએ અને એ ઋણ સાચી રીતે એમનો અભ્યાસ કરવાનું છે.” આથી તેઓ ભારતીય વિચારકોએ સમન્વયકારી અને સમીક્ષાત્મક અભિગમ અપનાવવો જોઈએ એમ માને છે. તેઓ કહે છે કે, “જો આપણે ગતિશીલ જગતમાં સ્થગિત થઈને માત્ર પુરાણા મંત્રોનું રટણ જ કર્યા કરીશું તો આપણે એમના હાર્દને ન્યાય આપી શકીશું નહીં.

પ. પૂર્વ અને પશ્ચિમના સમન્વયનો અભિગમ

રાધાકૃષ્ણન માને છે કે, સદીઓ સુધી પશ્ચિમી વિચારધારાએ માનવજાતને દોરવણી આપી છે. પરંતુ પશ્ચિમના જે અનેક વિચારકો આજે એવા મંતવ્યો પર આવ્યા છે કે પશ્ચિમને ભારતમાંથી દોરવણી મળી શકે તેમ છે. વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે આ આશા ઠગારી નીવડી છે, કલા, તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યનાં ક્ષેત્રમાં અંતઃપ્રેરણાને ત્યજવામાં આવી છે, લોકશાહી અને આંતરરાષ્ટ્રીયવાદ જે પશ્ચિમની મહત્વપૂર્ણ દેન છે તેની સમક્ષ બહુ મોટા પ્રશ્નો ઊભા થયા છે. આ બધા સંજોગોમાં ભારતીય વિચારધારામાંથી પશ્ચિમને કાંઈક સુધારાવાદી અને સાચી શાંતિ તેમજ અર્થપૂર્ણ દિશાસૂચન પ્રાપ્ત થઈ શકે એ સંભવ છે. ડો. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, “પૂર્વ અને હિંદુસ્તાનના સંપર્કને કારણે પશ્ચિમ પણ એક નવસર્જનમાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે. કારણ કે એના ચેતનાતંત્રમાં વિચારોની એક નવી દુનિયાનું સર્જન થઈ રહ્યું છે. જેન પંદરમી સદીમાં ગ્રીસ અને રોમની પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતિથી એની ચેતનાનો વિકાસ થયો હતો તેમ એની ચેતનાનો એક વધુ વિકાસ શક્ય બન્યો છે.”

૬. ધાર્મિક એકત્વનો અભિગમ

સમન્વયકારી દૃષ્ટિના પ્રવક્તા તરીકે રાધાકૃષ્ણને ધર્મના સારાં પાસાંનો સ્વીકાર અને નબળા પાસાંનો અસ્વીકાર કરવામાં કે તેની સમીક્ષા કરવામાં કોઈ ભેદ રાખ્યો નથી. તેમની દૃષ્ટિએ ધર્મ એક જીવન ચેતના છે અને એ અર્થમાં ધર્મ એ કાંઈ ખવાઈ ગયેલું બળ નથી. ધર્મને આ સ્વરૂપે સમજતાં કોઈ પણ એક ઐતિહાસિક ધર્મને તેઓ ધર્મ તરીકે સ્વીકારી ન શકે એ સમજી શકાય છે, કારણ કે ચેતનમવંતા અને ગતિશીલ ધર્મ તો પ્રત્યેક પ્રકારના જડ અને રૂઢિના બંધનમાંથી મુક્ત થવું પડશે. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, “ધાર્મિક પવિત્રતા ક્યારેક નૈતિક સમાનતા અને માનવીયતાનો હાસ કરે છે. ધર્મો કરતાં ધર્મનો બીજો કોઈ વિરોધ નથી. જો જગતમાંથી બધા જ ધર્મોને દૂર કરવામાં આવે તો જગત વધુ ધાર્મિક સ્થાન બની શકે.”

જો કે અહીં નોંધવું જરૂરી છે કે રાધાકૃષ્ણન ધર્મના વિરોધી નથી. માનવ એકતા અને માનવીય ચેતનાના ઉત્થાન માટે ધર્મ એક શક્તિશાળી બળ છે, તેનો તેઓ સ્વીકાર કરે છે. તેઓ કહે છે કે, “જ્યારે આપણે ધાર્મિક માન્યતાઓના અર્થઘટનમાં પડીએ છીએ ત્યારે આપણે વિરોધી છાવણીમાં વહેંચાઈ જઈએ છીએ. પરંતુ જ્યારે આપણે સમાધિપૂર્ણ ધાર્મિક જીવન જીવવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ ત્યારે આપણે બધા જ એકમેકના સમીપ થઈએ છીએ કારણ કે એ જીવંત ધાર્મિક માર્ગમાં વ્યક્તિનો અહંકાર ઓગળે છે, ધાર્મિક માન્યતાઓની તત્કાલીનતા સમજાય છે અને બધા જ આત્માઓનું સમાનપણું સિદ્ધ થાય છે.”

સમાપન

આમ ડૉ. રાધાકૃષ્ણનના ચિંતનમાં વ્યક્ત થતો સમન્વય દૃષ્ટિનો અભિગમ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. આમ છતાં એનો અર્થ એ નથી કે તેઓએ આક્રમણકારી અભિગમ સદંતર છોડ્યો છે. કારણ કે પોતાના ‘An Idealist View of Life’ ગ્રંથમાં પ્રકૃતિવાદ, વૈજ્ઞાનિકવાદ, વ્યવહારવાદ, ભૌતિકવાદ તેમજ નાસ્તિકવાદનો એમણે જોરદાર પ્રતિકાર કર્યો છે. જો કે તેમણે કરેલા પ્રતિકારનો તેમનો હેતુ માત્ર ખંડનાત્મક પ્રવૃત્તિ બની રહેવાને બદલે વૈચારિક ઇમારતનું સર્જન કરવાની પૂર્વ તૈયારીરૂપ છે.

૩. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન અનુસાર ભારતીય દર્શનની લાક્ષણિકતાઓ

પ્રાસ્તાવિક :

શાશ્વત સત્ય દેશ-કાળના બંધનોથી પર હોય છે, તો પણ તેની છાપ તેમના પર સ્પષ્ટ જણાય છે. દેશ, કાળ અને સંસ્કૃતિની પૃષ્ઠભૂમિમાં શાશ્વત તત્વોનો સાક્ષાત્કાર એ જ દર્શન છે. આ દર્શન જ કોઈ પણ દેશ યા રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિનું મૂળ છે. તે વિજ્ઞાનની જેમ સાર્વભૌમ હોતું નથી. છતાં તેમાં શાશ્વત તત્વનો અભાવ હોતો નથી. મૂળભૂત સિદ્ધાંતોમાં એકમત ધરાવતા હોય તો પણ પ્રત્યેક દેશના દાર્શનિક મતો પર જે તે દેશની સંસ્કૃતિનો ઊંડો પ્રભાવ પડેલો હોય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની એક સામાન્ય છાપ આપણે ભારતીય દર્શનો પર અંકિત થયેલી જોઈએ છીએ. આસ્તિક અને નાસ્તિક દર્શનોનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું હોવા છતાં ચાર્વાક દર્શનને બાદ કરતાં અન્ય તમામ દર્શનોમાં નૈતિક તેમજ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિકોણની એકતા જોવા મળે છે. ભારતીય વિચારધારામાં વિસ્તાર અને વિવિધતા ઘણાં મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. ચિંતનની એવી કોઈ શાખા નહીં હોય કે જેનો સમાવેશ તેમાં ન થતો હોય. ડૉ. રાધાકૃષ્ણનની દૃષ્ટિએ ભારતીય દર્શનની સર્વસામાન્ય વિશેષતાઓ નીચે પ્રમાણે ગણાવી શકાય.

૧. ભારતીય દર્શનનું સ્વરૂપ આધ્યાત્મિક છે.

ભારતીય વિચારકો કેવળ ‘નીતિધર્મ’ કે સદાચારથી પણ આગળ જવાનું ધ્યેય રાખે છે. માણસ ઇશ્વરનો અંશ છે અને તે અંશ પૂર્ણ બનવાની ઝંખના રાખે છે. આમ, ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં સારભૂત વસ્તુ એ તેનો અધ્યાત્મવાદ છે, જેનો અર્ક આપણને ઉપનિષદોમાં જોવા મળે છે. સમગ્ર જગત પરમાત્માનો આવિર્ભાવ છે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, “નિસર્ગની એકરૂપતા, બ્રહ્માંડની સુવ્યવસ્થા, વિકાસનો સતત અને ઊર્ધ્વગતિ કરતો પ્રવાહ એ બધા જડ યંત્રના અચેતન ધબકારા નથી, પણ એક સર્વજ્ઞ જગન્નિયંતાનું ચિદ્ધન-ચેતનમય સ્વરૂપ છે.” આત્માના અસ્તિત્વમાં દૃઢ વિશ્વાસ અને તેના મૂળ સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છા એ જ માનવ જિજ્ઞાસાનું લક્ષ્ય છે. આ આધ્યાત્મિક લક્ષ્ય ભારતીય

દર્શનોને તેના નીતિશાસ્ત્ર અને ધર્મના ક્ષેત્રથી ઉપર ઊઠાવે છે. પ્રા. હિરિયન્ના યોગ્ય જ કહે છે કે, “ભારતીય દર્શનનું લક્ષ્ય જેટલું તર્કની પાર જવાનું છે એટલું જ નીતિથી પણ પર જવાનું છે.”

૨. ભારતીય દર્શન જીવનથી વધુ નજીક છે

જીવનથી અલગ એવા દર્શનની કલ્પના જ અસ્થાને છે. દા.ત. ગીતા, ઉપનિષદો વગેરે જનસાધારણથી દૂર નથી. ભારતીય દર્શન એ જન-જીવનનું દર્શન છે. આથી તો એમ કહેવાય છે કે પ્રત્યેક ભારતીય જન્મજાત દાર્શનિક છે. ભારતીય દર્શન એ માત્ર કલ્પનાસભર ગગનગામી ઉડ્યન નથી, તેમાં માનવજીવનના ધબકારા વ્યક્ત થાય છે. ફિલસૂફી એ કેવળ એક વિચારધારા નથી, પણ એક જીવનપથ છે. દા.ત. જૈન અને બૌદ્ધ દર્શન આચારશુદ્ધિ પર વધારે ભાર મૂકે છે. તેમણે જીવનના ઉચ્ચ સત્યો અને નિયમોને એક રીતે માનવસમાજમાં વ્યવહારું બનાવ્યા છે અને જ્ઞાન વડે આચરણશુદ્ધિ પર ભાર મૂક્યો છે.

૩. આધ્યાત્મિક અસંતોષ

આ સંસાર એ જ અંતિમ સત્ય છે અને જીવનનો ઉપભોગ કરવો એ જ જીવનનું અંતિમ ધ્યેય છે, એમ ભારતીય વિચારકોએ કદી માન્યું નથી. તમસમાંથી જ્યોતિ તરફ; મૃત્યુમાંથી અમૃત તરફ લઈ જવાની ઉપનિષદોની સુવિખ્યાત પ્રાર્થનાઓ એ કાંઈ જીવનની ક્ષુલ્લક ચીજોની પ્રાપ્તિ માટે નહીં પણ નિઃશ્રેયસની પ્રાપ્તિ માટે કરવામાં આવી છે. મૈત્રેયી યાજ્ઞવલ્ક્યને કહે છે કે મારેતો અમૃતત્ત્વ જોઈએ છે, જો ધનથી એ અમૃતત્ત્વ પ્રાપ્ત થવાની આશા નથી તો એ ધનને લઈને હું શું કરું ? આમ ત્યાગ, વૈરાગ્ય, નિઃસ્વાર્થ અને સંન્યાસની ભાવના તો ભારતીય વિચારકોની નસેનસમાં વહેતી જોવા મળે છે. જીવનના આકર્ષણો તેમને ખેંચી શક્યા નહીં. તેમની દૃષ્ટિ પ્રથમ બહિર, પછી અંતર પરંતુ અંતેતો ઊર્ધ્વ હતી.

૪. મોક્ષ પ્રાપ્તિનું લક્ષ્ય

મુક્તિનો માર્ગ હંમેશાં આત્મવિકાસનો માર્ગ મનાયો છે. મોક્ષને અંતિમ આદર્શ માની તેની પ્રાપ્તિ માટેનો પુરુષાર્થ કરવા માટે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન આપણને શીખ આપે છે. પ્રો. હિરિયન્ન લખે છે કે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના સર્વ આદર્શોમાં બે તત્ત્વો સમાન છે.

૧. મોક્ષને અંતિમ આદર્શ માનીને તેની પ્રાપ્તિ માટેનો પુરુષાર્થ. અને

૨. તેની સિદ્ધિ માટે બતાવેલી સાધનામાં રહેલી ત્યાગ અને સંન્યાસની ભાવના.

આ બાબતો સૂચવે છે કે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન એ નર્યો બુદ્ધિવાદ નથી, તેમ નર્યો નીતિધર્મ પણ નથી. તેમાં બન્નેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એટલું જ નહીં તેનાથી આગળ વધી ઉચ્ચતર પરમાનંદની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયાણ કરે છે. પછી તે પરમાનંદનું સ્વરૂપ ભલે

મિન્ન હોય, તેની પ્રાપ્તિ માટેનો માર્ગ ભલે જુદો જુદો હોય. અહિંયા વિદ્યા એને જ કહેવાય છે કે જે મુક્તિ અપાવે. એ જીવનમંત્ર છે. સંસારના દુઃખોમાંથી છોડાવે એ જ સાચું જ્ઞાન. નીતિ અને ધર્મથી પર એવી એક આધ્યાત્મિક અવસ્થા છે જે મોક્ષની સ્થિતિ છે.

૫. મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટેનો સાધનમાર્ગ

અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય મોક્ષ પ્રાપ્તિનો માર્ગ છે. તે કઠીન છે પણ અશક્ય નથી. તેમાં ત્યાગ અને વિતરાગ તથા સંન્યાસની ભાવના પાયારૂપ છે. ત્યાગ એટલે કર્મત્યાગ નહીં અને વૈરાગ્ય એટલે નરી નિષ્ક્રિયતા નહીં. ત્યાગનો સાચો અર્થ કર્મફળ ત્યાગ અને વૈરાગ્યનું સાચું લક્ષણ છે ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ અને એ દ્વારા મનની શાંતિ. ગીતામાં અર્જુનને પણ આ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યની શીખ આપવામાં આવી છે. પાતંજલ યોગનો અષ્ટાંગ માર્ગ પણ કેવલ્ય પ્રાપ્તિ માટેની સાધના છે. જ્ઞાન પ્રાપ્તિ દ્વારા જીવનનું રૂપાંતર એ સાધનાનો વિષય છે.

૬. ભારતીય દર્શન મનોવૈજ્ઞાનિક સત્યો પર આધારિત છે

કદાચ આધુનિક યુગમાં થતું મનોવૈજ્ઞાનિક પૃથક્કરણ જેવું પૃથક્કરણ ઉપનિષદોમાં વ્યવસ્થિત જોવા ન મળે તો પણ એ પ્રાચીનકાળના ઉપનિષદોમાં મનોવિજ્ઞાનને લગતી ચર્ચાઓ થતી જોવા મળે છે. ઇન્દ્રિયો, મન, ચેતના, તેમનો પરસ્પર સંબંધ વગેરેની ચર્ચા વિશદપણે તેમાં થયેલી છે. દા.ત. માંડૂક્ય ઉપનિષદમાં આત્માની ચાર અવસ્થાઓ- જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્ત અને અપરોક્ષ અનુભૂતિવાળી તુરીય અવસ્થાઓ અને તે દરેકમાં મનની સ્થિતિ વગેરેનું નિરૂપણ જોવા મળે છે. આજે પણ તુરીય અવસ્થા પાશ્ચાત્ય માનસશાસ્ત્રીઓનો રસનો વિષય રહ્યો છે. બુદ્ધ, પતંજલિ, શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય વગેરેએ દર્શનની મનોવૈજ્ઞાનિક બાજુને વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચી છે. શારીરિક તથા માનસિક વ્યાધિઓ દૂર કરવા માટે આ યુગમાં પણ યોગાભ્યાસ માટે ભાર મૂકવામાં આવે છે.

૭. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સુંદર સમન્વય

સદાચાર (Ethics) અને ઇશ્વરોપાસના (Religion) એ બન્નેનો સમાવેશ સંસ્કૃત ભાષાના ‘ધર્મ’ શબ્દમાં થઈ જાય છે. ધર્મ ધારણ કરે છે- ટકાવી રાખે છે, આથી જ તે ધર્મ કહેવાય છે. ધર્મ અધોગતિમાંથી બચાવે છે, એ જીવનની રક્ષા કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાન એ ધર્મનું બૌદ્ધિક પાસું છે. સત્ય અથવા વસ્તુના સ્વરૂપની એ સચુક્તિક મીમાંસા છે. જીવનની રહસ્યમય ઊંડી સમસ્યાના એ સ્પષ્ટ ઉકેલો આપે છે. ધર્માચરણ વગરનું તત્ત્વજ્ઞાન પ્રતિષ્ઠાવાળું હોતું નથી અને તત્ત્વજ્ઞાન વગરનું ધર્માચરણ સંકુચિત ભાવ અને જડતા પ્રગટ કરે છે. ધર્મ એ સમગ્ર પ્રજાના અંતરાત્માએ માન્ય રાખેલા આચારોની સ્મૃતિ છે. ધર્મ એ યાંત્રિક નિયમોની અવિચળ સ્મૃતિ નથી પણ જીવતો જાગતો પ્રવાહ છે. ધર્મ એ વિધિનિષેધોનો સમૂહ નહીં પણ પરમાત્મા સાથે ઐક્ય અથવા તાદાત્મ્ય સાધવાની મનુષ્ય આત્માની ઝંખના યા તાલાવેલી છે. પં. સુખલાલજી કહે છે કે, “જ્યાં લગી ભારતીય

જનજીવનનો સંબંધ છે ત્યાં લગી નિશ્ચિતપણે એમ કહી શકાય કે કોઈ તત્ત્વજ્ઞાન ક્યારેય ધર્મના આશ્રય વિના નથી ઉદભવ્યું કે નથી પોષાયું અને વિકસ્યું.” હિન્દુ ધર્મ તો કહે છે કે જો તમે ઇશ્વરની ઇચ્છા અનુસાર એટલે કે ધર્મને માર્ગ ચાલશો તો તત્ત્વબોધ યા સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરી શકશો. આ રીતે ભારતવર્ષમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને એકબીજાથી અભિન્ન માનવામાં આવ્યા છે.

સમાપન :

ઉપરોક્ત લાક્ષણિકતાઓ ઉપરાંત ડૉ. રાધાકૃષ્ણન બીજી અનેક લાક્ષણિકતાઓ ખૂબ લંબાણપૂર્વક વર્ણવે છે. ભવ્ય ભૂતકાળમાં શ્રદ્ધા ભારતવાસીઓએ હંમેશાં સેવી છે. શ્રુતિ અને સ્મૃતિ એ કેવળ શબ્દપ્રમાણ નહીં પણ આત્માનુભૂતિ માટેનું પ્રમાણ છે. તેમ છતાં પણ તેના સ્વીકાર માટે તર્કનો આશ્રય લેવાની છૂટ છે. ઋત, કર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતમાં પ્રત્યેક ભારતવાસીને અસીમ શ્રદ્ધા છે.

૪. ભારતીય દર્શન પરના આરોપો વિરુદ્ધ રાધાકૃષ્ણનનું સ્પષ્ટિકરણ

પ્રાસ્તાવિક :

કેટલાક ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો દ્વારા ભારતીય દર્શન પર એવા આરોપ મૂક્યા છે કે જે ભારતીય દર્શન પ્રત્યેની ગેરસમજ ભરેલા છે. ભાષાનું માધ્યમ બદલાતા કદાચ આવી ગેરસમજ ઊભી થવા પામી હોય એમ બનવા જોગ છે. એમ પણ બની શકે કે અધુરા અભ્યાસને પરિણામે પણ ક્યારેક ગેરસમજ ઊભી થાય છે. કારણ કંઈ પણ હોય પરંતુ ભારતીય દર્શન પર જે જે આરોપો મૂકવામાં આવ્યા છે તેનો જવાબ આપવાનો યથોચિત પ્રયાસ ડૉ. રાધાકૃષ્ણને કરેલો છે, જે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. ભારતીય દર્શન નિરાશાવાદી છે.

ભારતીય દર્શન અને સંસ્કૃતિને મોટાભાગના સમીક્ષકોએ નિરાશાવાદી સાબિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

આ આરોપ વિરુદ્ધ ડૉ. રાધાકૃષ્ણન લખે છે કે, આપણે એ પણ જોવું જોઈએ કે કેવી રીતે એક એવું માનવ-મસ્તિષ્ક સ્વતંત્ર રીતે કોઈ કલ્પનામાં પ્રવૃત્ત થક શકે અથવા જીવનનું પુનર્નિર્માણ કરી શકે, જ્યારે તે નિરાશાના ભાવથી આક્રાન્ત હોય.

અગર નિરાશાવાદનો અર્થ જે કંઈ છે અને જેની સત્તા આપણી સામે છે તેના પ્રત્યેનો અસંતોષ એવો થતો હોય તો ભલે નિરાશાવાદી કહેવામાં આવે. આ જગતમાં જો મળતા દુઃખો જ દર્શનશાસ્ત્ર અને ધર્મની સમસ્યાને પ્રેરણા આપે છે. ધર્મશાસ્ત્ર દુઃખ નિવૃત્તિ પર ભાર મૂકે છે. - આ પૃથ્વી ઉપર આપણે જે પ્રકારનું જીવન જીવી રહ્યા છીએ તેનાથી મુક્ત

થવાની શોધ કરીએ છીએ. પરંતુ યથાર્થ સત્તા પોતાના સત્યરૂપમાં પાપ નથી. યથાર્થ સત્તા અત્યંત મૂલ્યવાન અને સમસ્ત આશાવાદનો આધાર છે. પ્રો. બોસાંકે લખે છે કે, “હું આશાવાદમાં શ્રદ્ધા ધરાવું છું, પરંતુ સાથે સાથે એમ પણ કહું છું કે કોઈ પણ આશાવાદ જ્યાં સુધી નિરાશાવાદની સાથે ચાલી તેનાથી પર ન જાય ત્યાં સુધી ઉપયોગી બનતો નથી, એ જ જીવનની વાસ્તવિક પ્રેરણા છે. જો કોઈ તેને ખતરનાક માને या पाप प्रति अनुचित आत्मसमर्पण माने तो ते सामे मारो जवाब છે કે પૂર્ણતાનો જેને પટ લાગેલો હોય તેવા દરેક સત્યના વ્યવહારમાં કાંઈક મુશ્કેલીઓ તો રહેવાની જ.” હકીકતમાં જીવનના પરમ શ્રેયમના સંબંધમાં ભારતીય દર્શન બિલકુલ આશાવાદી છે. સાંસારિક જીવનને દુઃખમય માનવું એ અર્થમાં ભારતીય દર્શન નિરાશાવાદી છે એ સાચું, પણ દુઃખનું મૂળ કારણ તેમજ તેમાંથી નિવૃત્તિ મેળવવાનો માર્ગ પણ તે બતાવતું હોઈ તે આશાવાદી છે.

૨. ભારતીય દર્શન રુઢિવાદી છે.

એમ કહેવામાં આવે છે કે ભારતીય દર્શનમાં રુઢિવાદ સિવાય કંઈ નથી. જો રુઢિનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો વાસ્તવિક દર્શન જેવું કાંઈ રહેતું નથી.

દર્શનશાસ્ત્રની અનેક પદ્ધતિઓ જ્ઞાન, તેનું ઉદ્ભવસ્થાન તથા યથાર્થતાની સમસ્યાના સમાધાનને અન્ય બધી સમસ્યાઓના સમાધાનથી પહેલાં સ્થાન પામે છે. પરંતુ કેવળ વેદ વાક્યોને એક માત્ર સર્વોપરિ, પ્રમાણ અને તર્કસંગત નિષ્કર્ષોના પ્રમાણથી ઉત્તમ માનવામાં આવે તો જરૂર દર્શનશાસ્ત્ર રુઢિમાત્ર બની રહે. વૈદિક વ્યાખ્યાન આપ્તવચન અને બુદ્ધિમાનોની ઉક્તિઓ છે. જેનો સ્વીકાર કરવાનો આપણને આદેશ આપવામાં આવ્યો છે. અગર જો આપણે નિશ્ચિત હોઈએ કે એ બુદ્ધિમાનો આપણા કરતા વધારે સારી રીતે સમસ્યાઓના સમાધાનો શોધ્યા છે તો તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. તેમના વચનો તેમના અનુભવોનું વર્ણન કરે છે. જેને યથાર્થ સત્તા માટે કેવળ વાદવિવાદ કરવાનો હેતુ છે તેમની દૃષ્ટિ માન્ય રાખી શકાય નહીં. એ મહાપુરુષોના અનુભવો દરેક મનુષ્ય માટે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે જો તેઓ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખતા હોય. એક સાધારણ વ્યક્તિ માટે જે મત રુઢિ છે તે પવિત્ર હૃદયવાળા વ્યક્તિ માટે અનુભવ છે. એ સત્ય છે કે જ્યારે આપણે અર્વાચીન ભાષ્યો પર આવીએ છીએ ત્યારે આપણી એક પ્રકારની દાર્શનિક સનાતનતાનો ભાવ આવે છે. હકીકતમાં કલ્પનાનો ઉપયોગ માની લેવામાં આવેલ રુઢિઓના બચાવ માટે કરવામાં આવે છે. પ્રારંભિક દર્શનશાસ્ત્ર પણ પોતાને ભાષ્ય તરીકે ઓળખાવે છે. પરંતુ તેમણે ક્યારેય અતિસૂક્ષ્મ શાસ્ત્રીય રુપ ધારણ કરવાની પ્રવૃત્તિ દર્શાવી નથી.

આઠમી શતાબ્દી પછી દાર્શનિક મતભેદો પરંપરાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એ રીતે તેઓ વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય, જે પ્રાચીન કાળમાં જોવા મળતું હતું તે એમ રહ્યું નહીં. આ સંપ્રદાયોના સંસ્થાપક ધાર્મિક સંતોની યાદીમાં આવી ગયા અને તેમના મત પર શંકા કરવી એ ધર્મ-મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન અને અપવિત્ર જેવું મનાવા લાગ્યું. પહેલેથી નિશ્ચિત નિર્ણયોની

સિદ્ધિ માટે કેવળ નવા પ્રમાણો આપણી સામે આવે છે, નવી મુશ્કેલીઓના સમાધાન માટે નવા નવા ઉપાયો તથા જુના જ મતોનું પનઃસ્થાપન નવા ક્ષેત્રોમાં યા નવી ભાષામાં થાય છે. જીવનની ગંભીર સમસ્યાઓ પર બહુ ઓછું મનન થાય છે અથવા કૃત્રિમ સમસ્યાઓ પર વાદવિવાદ થાય છે.

સમસ્ત ભારતીય દર્શન ઉપર અનુપયોગિતાના આરોપમાં ત્યારે જ કાંઈક સાર હોઈ શકે જ્યારે આપણે ટીકાકારોના શાબ્દિક વિવેચન તરફ નજર કરીએ છીએ કે જેની અંદર જીવનની એ દૈવી પ્રેરણા તથા એ સૌંદર્ય લેશમાત્ર જોવા મળતું નથી. જેવું કે પ્રાચીન પેઢીના દાર્શનિકોમાં હતું. આ બધા તો વ્યાવસાયિક તાર્કિકો છે. જેમને પોતાના ઉદ્દેશ્યનું જ જ્ઞાન છે બીજું કંઈ નહીં.

૩. ભારતીય દર્શન નીતિહીન છે.

ભારતીય દર્શન વિરુદ્ધ ક્યારેક એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે તેનું સ્વરૂપ નીતિહીન છે. કર્ક્યુલર કહે છે કે, “હિંદુ વિચારધારાની અંદર કંઈ પણ નીતિશાસ્ત્ર નથી.”

ડૉ. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે આ આરોપને સાબિત કરી શકાય તેમ નથી. સમગ્ર જીવનની આત્મિક શક્તિથી પૂર્ણ બનવાનો પ્રયત્ન તો અહીંયા સર્વસામાન્ય અને સાધારણ વાત છે. ભારતીય વિચારધારામાં યથાર્થ સત્તાની શ્રેણીથી આગળની શ્રેણીમાં ધર્મભાવનાનું અત્યંત મહત્ત્વ રહ્યું છે. જ્યાં સુધી વાસ્તવિક નીતિ સાથે સંબંધ છે ત્યાં સુધી બૌદ્ધમત, જૈનમત અને હિન્દુધર્મ બીજાથી ઉતરતા નથી. દૈવીય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે આચારશુદ્ધિ પ્રથમ પગથીયું છે.

૪. ભારતીય દર્શન પ્રગતિશીલ નથી.

ભારતીય દર્શન પ્રાચીન કાળથી શરૂ કરી આજ પર્યંત જે કોઈ સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે તે એના એ જ છે. ભારતીય દર્શનની એક મોટી નબળાઈ એ છે કે તે શબ્દજાળમાં જ ફસાઈ રહેવાને કારણે નવી સમસ્યાનો ઉકેલ શોધી શક્યું નથી. વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કરી શક્યું નથી. તેમના દાર્શનિક સત્યોમાં કોઈ પરિવર્તન જણાતું નથી.

આ આરોપનો જવાબ એમ આપી શકાય કે કોઈ પણ સાહિત્ય સ્થિર રહી શકતું જ નથી. તેમાં પ્રગતિશીલ વિચારોને હંમેશાં સ્થાન હોય જ, તેમાં ભારતીય દર્શન અપવાદ હોઈ શકે નહીં. દર્શનયુગ પછીના સંતોએ તથા આધુનિક સુધારાવાદી તત્ત્વચિંતકોએ ભારતીય ચિંતનના વિકાસમાં જે ફાળો આપ્યો છે તેનો અભ્યાસ કરવાથી જણાશે કે ભારતીય દર્શન પ્રગતિશીલ છે.

ડૉ. રાધાકૃષ્ણન જણાવે છે કે નિગ્રહસ્થાન, હેત્વાભાસ, મિથ્યાત્વ વગેરેના સૂક્ષ્મ ભેદો તત્કાલીન વિદ્વાનોની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ અને વિચક્ષણતાનો પરિચય આપે છે. પરંતુ

સૃષ્ટિરચના, માનવ મગજની રચના, અણુવાદ વગેરેના સંબંધમાં ભારતીય દાર્શનિકો એવો કોઈ મજબૂત વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત સ્થાપી શક્યા નથી.

સમાપન :

ડૉ. રાધાકૃષ્ણન ભારતીય વિચારધારાના પક્ષપાતિ હોવા છતાં ભારતીય દર્શન વિરુદ્ધ રજૂ થતા આરોપોના સત્યાંશનો સ્વીકાર પણ કરે છે. હકીકતમાં ભારતીય દર્શન એ શુષ્ક તર્કનો વિષય નથી પણ અનુભવી અને આર્ષદેષ્ટા ઋષિઓની અનુભૂતિનો અર્ક છે. આથી જ્યાં સુધી માત્ર તર્કના આધારે તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે ત્યાં સુધી તેમાં રહેલા સત્યને આરોક્તી જોઈ શકે નહીં. આમેય તત્ત્વજ્ઞાન એ કેવળ માનવ-મનની ઉપજ નથી પણ જીવનનું રસાયણ છે એમ ભારતીય દર્શનમાં મનાયું છે. આથી અહીં રજૂ થતાં આરોપો દૃષ્ટિ અને વલણમાંથી ઉદ્ભવેલ વિચારો છે, જેની વાસ્તવિક પરખ એક અવકાશની અપેક્ષા રાખે છે.

પ. ડૉ. રાધાકૃષ્ણનનો જ્ઞાન મીમાંસાત્મક અવેજી ધર્મ

પ્રાસ્તાવિક:

ધાર્મિક અનુભવના પાયા પર રાધાકૃષ્ણન તત્ત્વચિંત્ન કરે છે. ધાર્મિક અનુભવને પાયા તરીકે સ્વીકારવો હોય તો ધર્મમાં આસ્થા રાખવી જરૂરી છે. આ આસ્થા ચર્ચાવિચારણા, તર્ક કે દલીલ વગર પણ થઈ શકે. પરંતુ એક તાત્ત્વિક પદ્ધતિના પાયાને સમજવા માટે આવી આસ્થા જરૂરી હોય ત્યારે આધુનિક સમયના ધર્મની સામે જે દલીલો કરવામાં આવે છે તેની ચર્ચાવિચારણા આવશ્યક છે.

મધ્યકાલીન ધર્મ અને આધુનિક ધર્મ

આધુનિક સમયમાં તર્કનું આધિપત્ય સવિશેષ છે. આથી તે ધર્મની સામે ટીકાઓ રજૂ કરે છે. આ પ્રવૃત્તિ પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં સવિશેષપણે જોવા મળે છે. મધ્યકાલીન એટલે કે ૧૪ મી સદીથી ધર્મનું આધિપત્ય અત્યંત પ્રબળ હતું. રાજ્યસંસ્થા, સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રો જેવા કે તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન વગેરે પર ધર્મનું પ્રભુત્વ જબરદસ્ત હતું. આ સમયમાં ગેલિલિયોને ધર્મસંસ્થા દ્વારા થયેલી અનુભવ તેનું ઉદાહરણ છે. પરંતુ રાજ્યસંસ્થાની પ્રબળતા અને વિજ્ઞાનના વિકાસની સામે ધર્મનું બળ ઘટતું ગયું.

આધુનિકયુગમાં અવેજીધર્મનો ઉદ્ભવ

અઢારમી સદીના યુરોપના વિચારકોએ મધ્યકાલીન ધર્મનો વિરોધ કર્યો. અલબત્ત પરંપરાગત ધર્મ તો હતો જ. જેવી રીતે પ્રચલીત હિંદુધર્મ સામે બુદ્ધ અને મહાવીરને પ્રબળ વિરોધ હતો એ રીતે મધ્યકાલીન ધર્મસ્વરૂપ સામે અઢારમી સદીના તાર્કિક વિચારકોનો

વિરોધ હતો. રાધાકૃષ્ણન આ પ્રત્યેક વિરોધને અવેજી ધર્મ તરીકે ઓળખાવે છે. કારણ કે વિરોધ કરનારા દરેક આધુનિક વિચારકો પોતાના વિરોધને ધર્મની અવેજીમાં સ્વીકારવાની રજૂઆત કરે છે.

અવેજીધર્મ

ડો. રાધાકૃષ્ણન ત્રણ પ્રકારના અવેજીધર્મની વિભાવના રજૂ કરે છે.

૧. જ્ઞાનમીમાંસાત્મક અવેજીધર્મ (Epistemological Substitutes)
૨. પ્રકૃતિવાદી અવેજીધર્મ (Naturalistic Substitutes)
૩. માનવતાવાદી અવેજીધર્મ (Humanistic Substitutes)

૧. જ્ઞાનમીમાંસાત્મક અવેજીધર્મ (Epistemological Substitutes)

જ્ઞાનમીમાંસાત્મક અવેજીધર્મ અંતર્ગત ૧. અજ્ઞેયવાદ, ૨. સંશયવાદ, ૩. બુદ્ધિવાદ અને ૪. એકાધિકારવાદનો સમાવેશ થાય છે. આ ચારેય વાદોની અવેજીધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યતા-અસ્વીકાર્યતા અંગેનું રાધાકૃષ્ણનનું દૃષ્ટિબિંદુ નીચે પ્રમાણે જોઈએ.

અજ્ઞેયવાદ (Agnosticism as a Substitute)

અજ્ઞેયવાદ અનુસાર પરમસત્તાનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં આપણે તેના સ્વરૂપ વિશે કંઈ જાણતા નથી અને જાણી શકીએ એમ નથી. ધર્મની ગૂઢતા પામી શકાય તેમ નથી. જીવનના ઉદ્ભવ અને ધ્યેય વિશે જાણતા નથી અને જાણી શકાય તેમ નથી. આપણે માત્ર સૃષ્ટિ જે સ્વરૂપે દેખાય છે તે જ જાણીએ છીએ. આમ અજ્ઞેયવાદ પરમસત્તાના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરતો હોવાથી તે નાસ્તિક નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.

અજ્ઞેયવાદની સામે રાધાકૃષ્ણન એક વિશિષ્ટ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરે છે કે, પરમ સત્તાને આપણે આજે જાણતા નથી માટે શું એમ નિશ્ચિત રીતે કહી શકાય ખરું કે આપણે ભવિષ્યમાં ક્યારેય પરમસત્તા વિશે જાણી શકીશું નહીં ? શું એ સંભવિત નથી કે અત્યાર સુધી અજ્ઞાત એવા પરમતત્ત્વ વિશે ભવિષ્યમાં કંઈ અનુભવ મેળવી શકીએ ? અજ્ઞાનપણું એ માનવી માટે એક પડકાર છે અને એ પડકાર ઝીલીને જ માનવી પ્રગતિના માર્ગે આગળ વધી શકે છે. પોતાના જ્ઞાનની મર્યાદા સ્વીકારી શકાય પણ હંમેશ માટે અજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરી લેવો ઠીક નથી કે વૈજ્ઞાનિક નથી.

વળી જો પરમ સત્તા વિશે આપણે જાણતા નથી કે જાણી શકાય એમ નથી તો એનું અસ્તિત્વ છે એમ ક્યા આધારે કહી શકાય ? જો અજ્ઞેયવાદીઓ માને છે તેમ જ્ઞાનના આધારે તેનું અસ્તિત્વ સાબિત કરી શકાતું ન હોય તો ક્યા વિશિષ્ટ અનુભવને આધારે એની સાબિતી સ્થાપી શકાય ? શું આ માટે અજ્ઞેયવાદીઓ પ્રયત્નશીલ છે ?

સંશયવાદ (Skepticism as a Substitute)

સંશયવાદીઓ વિવિધ તાત્વિક પદ્ધતિઓ વિશે શંકા ઉઠાવે છે. તેઓ કોઈ પણ તાત્વિક પદ્ધતિઓનો સ્વીકાર કરતા નથી. તેમનો ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, કલા, સામાજિક, રાજકીય કે આર્થિક પદ્ધતિઓ વિશે સંશય જ હોય છે. સંશય એ એમનું શસ્ત્ર છે અને વિચારોની દુનિયામાં ભટકે છે.

માનવ ઇતિહાસમાં એવો સમય અવારનવાર આવે છે જ્યારે સંશય લગભગ અનિવાર્ય બને છે. સામાન્ય રીતે પરિવર્તનકાળ સંશયનો પર્યાય બની રહે છે. પ્રવર્તમાન પદ્ધતિ, રચના, સંસ્થાઓ તથા મૂલ્યોની સામેનો સંશય આપણી માન્યતાઓ અને આધારોને હચમચાવી નાંખે છે. જો કે તેનાથી નાવિન્યનું સર્જન થાય છે. ભારતમાં બુદ્ધ અને મહાવીર તેના ઉદાહરણો છે. જેને કારણે નવીન ધર્મોનો ઉદ્ભવ થયો.

આ દૃષ્ટિએ મૂલવીએ તો સંશય અનિવાર્ય બનતો નથી. સંશય સર્જનના માર્ગે પ્રયાણ કરવામાં સહાયભૂત નિવડે છે. આમ છતાં રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, “સંશયવાદ કદી પણ માનવ વિચારધારાનું અંતિમ લક્ષ્ય બની શકે નહીં. જો પુરાણી માન્યતાઓ અસ્વીકાર્ય કે અસંભવિત થઈ હોય, તો નવી માન્યતાઓને સ્થાન આપવું પડશે. હકીકતમાં સંશયવાદી એક એવી જીવનદૃષ્ટિ કે જીવનમાર્ગની શોધમાં છે એવા સામાજિક માળખાની શોધમાં છે જેના દ્વારા જીવન અર્થપૂર્ણ રીતે જીવી શકાય. સંશયનું ઊંડાણ તો ખરી રીતે આધ્યાત્મિકતાની નિશાની છે.” વળી જગતમાં જે કંઈ પ્રગતિ થઈ છે એ પ્રગતિ સ્વીકારવાદી મનોવૃત્તિથી નહીં પણ અસ્વીકારવાદીઓને પરિણામે જ થઈ છે.

આથી સંશયવાદ એ વધુ શ્રેષ્ઠતમની શોધનો એક પ્રયાસ છે. ડોકાર્ટે તેનું ઉદાહરણ છે. આપણી સમક્ષ સંશયવાદ કાંતો મનના એક વલણ તરીકે યા વિચારણાની એક પદ્ધતિ તરીકે યા તત્ત્વજ્ઞાનની એક પદ્ધતિ તરીકે પ્રત્યક્ષ થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન તરીકે નહીં પણ તત્ત્વજ્ઞાનની એક પદ્ધતિ તરીકે સંશયવાદ આવકારદાયક છે.

બુદ્ધિવાદ (Rationalism as a Substitute)

રાધાકૃષ્ણન માને છે કે સંશયવાદની જેમ બુદ્ધિવાદને એક પદ્ધતિ તરીકે અને બુદ્ધિવાદને એક તત્ત્વજ્ઞાન તરીકે મિન્ન સમજવા જરૂરી છે. પરંતુ કેટલાક વિચારકો તર્કને અંતિમ સત્ય માને છે. જેને તર્કનો આધાર નથી તેનો સ્વીકાર થઈ શકે નહીં એમ માને છે તે દોષયુક્ત છે. બુદ્ધિ ક્યારેય પણ પરમસત્તાના જ્ઞાન સુધી લઈ જઈ શકે નહીં. માત્ર બુદ્ધિના આધારે જ કંઈ પણ સ્વીકારી શકાય અને બુદ્ધિ એ અંતિમ છે એવી માન્યતા સ્વીકારવી કઠીન છે. બુદ્ધિની મર્યાદાઓ અનેકવિધ છે, જે પોતે જ બુદ્ધિના અંતિમ સ્વીકારને પડકારરૂપ બની રહે છે.

એકાધિકારવાદ (Authoritarianism as a Substitute)

સામાન્ય રીતે એકાધિકારવાદને કોઈ એક વ્યક્તિ, શાસ્ત્ર, ધર્મગુરુ, મંદિર કે એવી જ કોઈ સત્તાના સ્વીકાર તરીકે ઘટાવી શકાય. તે કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં હોય, તેમાંથી જડતા અને અનિષ્ટ જ પરિણમે છે. તેમાં માન્યતાની ચકાસણીને સ્થાન નથી, તર્કનું મહત્ત્વ નથી. આથી તે એક પ્રકારની અંધ માન્યતા પ્રતિ દોરી જાય છે. ધર્મ અને તેની રૂઢિઓ તેના ઉદાહરણો છે.

પરંતુ આજના સમયમાં સામાન્ય રીતે ધર્મની રૂઢિઓનો સ્વીકાર સંભવ નથી. રાધાકૃષ્ણન કહે છે તેમ ધર્મના ક્ષેત્રે આપણે બધા જ માનવીઓનું યંત્રમાં પરિવર્તન કરી શકીએ નહીં. જો પ્રજાલિકાગત સ્વીકાર એકતરફી અને અતાર્કિક છે તો અસ્વીકાર પણ એમ જ સમજવો જોઈએ.

અહીંયા રૂઢિની સત્તાનું મહત્ત્વ કે મૂલ્યનો પ્રશ્ન નથી. રૂઢિને સ્થપાતા સદીઓનો સમય પસાર થઈ જાય છે. લગભગ પ્રત્યેક માનવી રૂઢિના વારસદાર તરીકે જન્મે છે. તેના સ્વીકારમાં જ તેનું ધ્યેય છે એમ માનીને એ ચાલે છે. એ ત્યાં સુધી કે જ્યાં સુધી તે આ માર્ગમાં કોઈ વિટંબણા ન અનુભવે. ત્યાં સુધી તેને રૂઢિમાં સંશય માટેનું કારણ મળતું નથી. સમાજને એક તંત્ર વડે બાંધવામાં પણ રૂઢિનો બહુ મોટો ફાળો રહ્યો છે.

રાધાકૃષ્ણન ભૂતકાળની રૂઢિઓથી માનવીએ બંધાવું જોઈએ નહીં એમ માનતા હોવા છતાં વ્યક્તિગત જીવનમાં તેનું કોઈ જ સ્થાન નથી એમ પણ માનતા નથી. રૂઢિ અંતિમ અને નિરપેક્ષ હોઈ શકે નહીં. રૂઢિનો સ્વીકાર માત્ર આવિષ્કાર માટે જ નહીં પણ વધુ સત્યના સ્વીકાર માટે થવો જોઈએ. ખરી રીતે તો એક ગતિવંત ધર્મ વ્યક્તિના ઊંડાણની ખોજ કરી શકે. આવી ખોજમાં પડેલ વ્યક્તિને રૂઢિ, રિવાજ કે ધર્મના બંધનો નડતા નથી.

૬. અવેજી ધર્મ તરીકે પ્રકૃતિવાદ

પ્રાસ્તાવિક :

આધુનિક સમયના ધર્મની સામે જુદી જુદી વિચારધારાઓ જે દલીલો રજૂ કરે છે તેની ચર્ચા હો. રાધાકૃષ્ણન રજૂ કરે છે. તર્કના આધિપત્યવાળા આ યુગમાં ધર્મ સામે ઘણી ટીકાઓ થાય છે. તેમાંયે ખાસ કરીને પશ્ચિમમાં આ પ્રવૃત્તિ સવિશેષ થતી જોવા મળે છે. મધ્યકાળમાં ધર્મનું પ્રાબલ્ય જેટલું હતું તેટલું આધુનિક સમયમાં રહ્યું નથી. જેમ જેમ રાજ્યસત્તા અને વિજ્ઞાનનો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ ધર્મનું પ્રાબલ્ય ઘટતું ગયું. આથી અઢારમી સદીમાં યુરોપમાં થઈ ગયેલા વિચારકોએ મધ્યકાલીન ધર્મના સ્વરૂપ સામે વિરોધ કર્યો. જે રીતે ભારતમાં હિન્દુ ધર્મની સામે બુદ્ધ અને મહાવીરનો વિરોધ હતો એ જ રીતે

યુરોપના અઢારમી સદીના તાર્કિક વિચારકોનો વિરોધ હતો. આવા વિરોધને ડૉ. રાધાકૃષ્ણન અવેજી ધર્મ (Substitutes of Religion) તરીકે ઓળખાવે છે.

૧. જ્ઞાનમીમાંસાત્મક અવેજી ધર્મ (Epistemological Substitutes of Religion)
૨. પ્રકૃતિવાદી અવેજી ધર્મ (Naturalistic Substitutes of Religion)
૩. માનવતાવાદી અવેજી ધર્મ (Humanistic Substitutes of Religion)

પ્રકૃતિવાદી દૃષ્ટિએ ધર્મની અવેજીમાં રજૂ થતાં પરીબળોની ચર્ચા નીચે મુજબ છે.

૧. વિજ્ઞાન : (Science)

છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં વિજ્ઞાનની મહાન સિદ્ધિઓને કારણે વિસ્મયકારક પરિવર્તન થયું છે. પદાર્થવિજ્ઞાન, જીવવિજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન તેમજ સમાજશાસ્ત્રમાં થયેલ પ્રગતિને પરિણામે માનવવિચારો અને જીવનમાં મહત્વપૂર્ણ પરિવર્તન આવ્યું છે. વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ એમ પ્રસ્થાપિત કરે છે કે જેની સાબિતી આપી શકાય તેનો જ સ્વીકાર થઈ શકે. જ્યારેસામાન્ય રીતે આપણી ધાર્મિક માન્યતાઓના સ્વીકારનો આધાર સાબિતી નહીં પણ સત્તા છે.

રાધાકૃષ્ણન માને છે કે સત્યની પ્રાપ્તિ માટે વિજ્ઞાનમાં ઉપયોગમાં લેવાતી પદ્ધતિ ધર્મના ક્ષેત્રમાં પણ લાગુ પાડી શકાય. ધર્મ વિજ્ઞાન પાસેથી ઘણું શીખવાનું છે. ક્યારેક ધાર્મિક માન્યતાઓની પુનઃરજૂઆત એવી તાર્કિક રીતે કરવામાં આવે છે જેથી તેનો સ્વીકાર કરી શકાય. પરંતુ તર્ક એટલે આપણા પૂર્વગ્રહોની યોગ્ય ગોઠવણી. એવો તર્કનો અર્થ રાધાકૃષ્ણને માન્ય નથી.

ધર્મના ક્ષેત્રમાં પણ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અને વલણનો આગ્રહ રાખી શકાય, સત્યને પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ કેળવી શકાય છે. તેના માટે વિરક્તભાવ કેળવવો આવશ્યક છે. કારણ કે પોતાના ધર્મ માટેની આસક્તિ ક્યારેક પોતાના દોષો પારખવામાં અવરોધક બને છે. આમ, જો ધર્મ વિજ્ઞાન પાસેથી ખુલ્લા મને આવા વલણ-વૃત્તિનો સ્વીકાર કરે તો વિજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચે સામંજસ્ય સ્થપાય. ભૌતિક પ્રગતિમાં વિજ્ઞાન ફાળો આપે અને સાથે જ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં ધર્મ ફાળો આપી શકે. આ રીતે ાકની પ્રગતિ બીજાની અવરોધક નહીં પણ ઉપકારક બની શકે છે.

૨. પ્રાકૃતિક નાસ્તિકવાદ : (Naturalistic Atheism)

પ્રાકૃતિક નાસ્તિકવાદના પ્રણેતા બર્ટ્રાન્ડ રસેલ ધર્મ, ધાર્મિક શ્રદ્ધા અને ધાર્મિક માન્યતાઓના પ્રખર વિરોધી છે. તેમના મતે, સૃષ્ટિ એ જડતત્વો અથવા શક્તિની બનેલી છે અને એ જડતત્વો માનવ માટે ઉદાસીન છે. માનવી તો આ જડતત્વોમાં એક આકસ્મિક

સર્જનરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. માનવ અજ્ઞાન, દુઃખ, મૃત્યુ અને વિનાશથી ભયભીત થયેલ છે.

દુઃખ, મૃત્યુ અને વિનાશથી બચવા માટે અમે આશ્વાસન મેળવવા માટે ધર્મ ઘડ્યો છે. તેઓ કહે છે કે, “મારા ધર્મ વિશેના ખ્યાલ લુક્રિશ્ચસના વિચારો જેવા છે. હું તો ધર્મને ભયના કારણે ઉપસ્થિત થયેલા એક રોગ તરીકે ઘટાવું છું અને મારી દૃષ્ટિએ ધર્મ માનવજાત માટે અકથ્ય વેદનાઓનો એક સ્રોત છે.” આમ, પ્રાકૃતિક નાસ્તિકવાદના મતે ‘ઈશ્વર’ અને ‘પરમતત્ત્વ’ એ માનવીની કલ્પનાશક્તિએ ઉપજાવેલ કલ્પનાઓ છે અને એ કલ્પનાનો ઉદ્ભવ સત્યનો સામનો કરવાની અશક્તિમાંથી થયેલ છે.

પ્રકૃતિક નાસ્તિકવાદોના મતેબધા ધાર્મિક મૂલ્યો અને તર્કી ખોટા છે. એ માત્ર આદર્શો જ છે, હકીકતો નથી. રાધાકૃષ્ણન જણાવે છે તે રીતે પ્રાકૃતિક નાસ્તિકવાદ ધર્મને બે પાસાંમાં અવલોકે છે. ૧. માત્ર આદર્શ જે છે તેની પ્રાર્થના કરવામાં અને ૨. વાસ્તવિક હકીકતનો સ્વીકાર કરી તેની પૂજા કરવામાં. પહેલામાં ઇષ્ટ છે પરંતુ પૂજાના વિષયનું અસ્તિત્વ નથી જ્યારે બીજામાં સત્ય છે પરંતુ પૂજાનો વિષય એ ઇષ્ટ તત્ત્વ નથી.

પ્રકૃતિવાદીઓના જીવનમાં કોઈ પણ પ્રકારની શ્રદ્ધા નથી. તેઓ સૃષ્ટિમાં દુઃખ, રાગ, ક્રૂરતા અને મૃત્યુ જ જૂએ છે. નાસ્તિકવાદીઓ તરીકે તેઓ શરીરની ક્રૂરતા અને દુઃખ પ્રત્યે ઉદાસીન છે. તેમનો સંદેશ છે કે કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા ન કરો, નિર્ભય બનો અને દુઃખ પ્રત્યે ઉદાસીન રહો.

ડો. રાધાકૃષ્ણન પ્રાકૃતિક નાસ્તિકવાદના આ સત્તા પ્રત્યેના તાર્કિક અભિગમને અસ્વિકાર્ય માને છે. આથી તેને ધર્મની અવેજીમાં સ્વીકારી શકાય નહીં. જે નીચેના મંતવ્યો પરથી વધુ સ્પષ્ટ થશે.

૧. જીવન પ્રત્યે પૂર્ણ-અશ્રદ્ધા દાખવી શકાય નહીં

જીવન અને વિશ્વમાં શ્રદ્ધા રાખવી આવશ્યક છે. જો માનવી એમ માનીને ચાલે કે દુનિયામાં સર્વત્ર દુઃખ અને નિરાશા જ છે તો તેને માટે જીવનનો સ્રોત સૂકાઈ જાય છે. જીવન જીવવા માટેનો કોઈ આધાર રહેતો નથી. પ્રાકૃતિક નાસ્તિકવાદીઓ પણ દરેક માનવી છે તેના કરતાં વધારે સારા જીવનની અપેક્ષા રાખે જ છે. વળી ઉર્ધ્વ સ્થાન માટે પ્રયત્નશીલ પણ હોય છે. દુન્યવી વસ્તુઓથી આગળ વધી તે કોઈક પ્રકારની આંતરખોજમાં લીન બને છે. પોતાના સમાજ અને વાતાવરણમાં પરિવર્તન લાવવાની તે ઇચ્છા ધરાવે છે. ડો. રાધાકૃષ્ણન માને છે કે સૃષ્ટિમાં કંઈક સિદ્ધાંતો અને નિયમો પ્રવર્તે છે. જો સૃષ્ટિમાં એક નિયમ અને ક્રમબદ્ધતા હોય તો આપણું જીવન અને ચેતનતંત્ર કેવળ અકસ્માત હોઈ શકે નહીં. આપણે સૃષ્ટિ સાથે સતત અને ઊંડાણપૂર્વક સંબંધિત છીએ.

૨. સૃષ્ટિમાં માત્ર દુઃખો નથી કે તેમાંથી છટકવાનું એક માત્ર ધ્યેય નથી.

પ્રાકૃતિક નાસ્તિકવાદીઓ ધર્મને સૃષ્ટિના દુઃખમાંથી છટકવાના એક સાધન તરીકે દર્શાવે છે. આ અંગે રાધાકૃષ્ણન એમ માને છે કે, તેઓ સૃષ્ટિ વિશેની સાચી દૃષ્ટિ રજૂ કરતા નથી. દુનિયામાં દુઃખ હોવા ઉપરાંત આનંદ, ઉલ્લાસ અને ઇષ્ટ પણ નથી ? પરમતત્ત્વ શું એટલું બધું અસંતોષકારી છે કે જેથી ધર્મને છટકબારી તરીકે સ્વીકારવો પડે ? વળી દુઃખ અને સુખ તો સાપેક્ષ છે.

પોતાના ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા માટે ભોગવવી પડતી કષ્ટિ તેને આનંદકારી લાગે છે. કારણ કે માનવી માત્ર ઇન્દ્રિયસુખની પ્રાપ્તિ માટે જીવતો નથી પણ જીવનમાં કંઈક સિદ્ધ કરવા જીવે છે. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, “જ્યારે માનવી સુખ શોધે છે ત્યારે એ નિમ્નકક્ષાએ જીવે છે. સત્યની પ્રાપ્તિ માટેનો પ્રયાસ અને ઇષ્ટને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ ક્યારેક દુઃખદાયી પણ હોય અને મૃત્યુ પણ નિપજાવે. આમ છતાં, એ દુઃખમાં અને શહિદીમાં પણ આત્માની શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત થતાં એમાંથી સાચો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.”

૩. ધર્મનું મૂળ ભીતિમાં છે એમ માની શકાય નહીં.

રસેલ માને છે કે ધર્મનું મૂળ ભીતિમાં રહ્યું છે, એ રસેલનો ખ્યાલ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. જો ભીતિ ધર્મનું ઉદ્ભવસ્થાન હોય તો ભીતિ દૂર થતાં ધર્મનું અસ્તિત્વ પણ ન રહેવું જોઈએ. વાસ્તવમાં વિજ્ઞાનની પ્રગતિ થતાં માણસ નિર્ભય થયો છે. તેમ છતાં ધર્મ અલોપ થયો નથી. વળી ભીતિનું મુખ્ય કારણ કયું છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે એમ માનવામાં આવે છે કે પ્રકૃતિ એ ભીતિનું મુખ્ય કારણ છે. મનુષ્યએ પ્રકૃતિને અનુરૂપ થઈને રહેવું પડે છે. મનુષ્ય અને પ્રકૃતિ એક બીજાના વિરોધી છે. તેમની વચ્ચેના દ્વેષ કે વિષય-વસ્તુના ભેદમાંથી ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ડો. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે ધર્મનું કાર્ય જ આવા ભેદો દૂર કરવાનું છે. ધર્મમાં ભીતિઓને કોઈ સ્થાન નથી, ઊલટું ધર્મ તો અન્ય વૃત્તિઓની જેમ ભીતિ પર પણ વિજય મેળવવાની વાત કરે છે. ધર્મ આપણને પ્રકૃતિ સાથે એક પ્રકારની આત્મિયતા સ્થાપી આપે છે. જ્યાં આ પ્રકારનું એકત્વ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં મૂલ્યોના ભેદો પણ દૂર થાય છે અને સમગ્રત્વની એક વિશાળ જાગૃતિ માનવમાં સર્જાય છે.

૪. રસેલ પરમતત્ત્વ વિશે બુદ્ધિની મર્યાદા જ સજૂ કરે છે.

રસેલના મતે માનવબુદ્ધિ પરમતત્ત્વને પામી શકે નહીં. આ અંગે રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, “રસેલનું તત્ત્વજ્ઞાન માનવીની નિષ્ફળતા સાબિત કરતું નથી, એ તો માત્ર જે સત્ય આપણી ભીતરની અવસ્થામાંથી મેળવાયું છે, તે જાણવાને માટે બુદ્ધિ પર્યાપ્ત નથી, એમ જ સાબિત કરે છે.”

૫. પ્રાકૃતિક નાસ્તિકવાદની પરા-અપરા સૃષ્ટિની માન્યતા ખોટી છે.

ધર્મમાં સ્વીકારવામાં આવેલ પરા-અપરા સૃષ્ટિની કલ્પના સામે પ્રાકૃતિક નાસ્તિકવાદનો વિરોધ છે. આ અંગે રાધાકૃષ્ણનું માનવું છે કે સૃષ્ટિ અને પરાસૃષ્ટિ વચ્ચે

કોઈ મૂળભૂત ભેદ નથી. આ બન્ને એક-બીજાથી ભિન્ન પણ નથી. આત્મતત્ત્વ પ્રકૃતિથી વિરોધી નથી તેમ જ એનું પોતાનું કંઈક વિશિષ્ટ અસ્તિત્વ પણ નથી. આત્મતત્ત્વ સૃષ્ટિમાં દૃશ્યમાન થાય છે અને સૃષ્ટિ આત્મતત્ત્વનો આવિષ્કાર કરે છે. તેઓ કહે છે કે, “પરાસૃષ્ટિ એ જ હકીકતમાં તો એના ખૂબ ઊંડાણમાં અને અનંત સ્વરૂપમાં સૃષ્ટિ જ છે. પરાસૃષ્ટિ સૃષ્ટિથી કોઈ રીતે ભિન્ન નથી.”

૭. અવેજીધર્મ તરીકે માનવતાવાદ

પ્રાસ્તાવિક :

વિજ્ઞાનના સમર્થક એવા કેટલાક વિચારકો માનવતાવાદને ધર્મના સ્થાને પ્રસ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. તેમના મતે ધર્મની માન્યતાઓ, ધર્મના મંદિરો, ધાર્મિક રૂઢિઓ, રસમો અર્થહીન અને ખોટાં છે. માનવનું અગત્ય છે અને તેના ઉત્કર્ષ માટે કંઈક કરવું જોઈએ. ધર્મ માનવનો ઉત્કર્ષ સાધી શકે તેમ નથી. માનવના ઉત્કર્ષ માટે ધર્મનિરપેક્ષ એવું સમાનતાવાદી, સમૃદ્ધ અને સુવિધાપૂર્ણ જીવન પ્રાપ્ત કરવું જરૂરી છે. આ રીતે માનવતાવાદીનું ધ્યેય માનવ જીવનનો ઉત્કર્ષ છે.

માનવતાવાદ :

સંશયવાદીઓ માનવ જીવનના કોઈ પણ પ્રકારના ધ્યેય વિશે સંશયશીલ છે તેમ માનવતાવાદીઓ સંશયશીલ નથી. તેઓ વિધાયક કાર્યક્રમ આપે છે અને તેના દ્વારા સેવા, સમાનતા, બંધુત્વ, સ્વતંત્ર્ય અને સમૃદ્ધિ સિદ્ધ કરવાનું ધ્યેય રાખે છે. જે લોકોને ધર્મમાં આસ્થા નથી, તર્કવાદી છે, સમાજવાદી છે તેવા લોકોને માનવતાવાદ ધર્મની અવેજીમાં વધુ સ્વીકાર્ય લાગે છે.

માનવતાવાદ ધર્મ વિરોધી હોવા છતાં મૂલ્યોનો સ્વીકાર કરે છે. આ અર્થમાં તે પ્રકૃતિવાદથી જુદો પડે છે. કેમ કે પ્રકૃતિવાદ કોઈ પણ મૂલ્યોનો સ્વીકાર કરતો નથી. માણસ માત્ર પશુની જેમ જીવતો નથી પણ આદર્શોની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્નશીલ છે. ડો. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, “માનવતાવાદનું ધ્યેય તો વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેનો સુમેળયુક્ત સંબંધ સર્જાય એ છે.” તેમ જ “માનવતાવાદ એક તરફ જો ધર્મનો વિરોધ કરે છે તો બીજી તરફ એ પ્રકૃતિવાદનો પણ વિરોધ કરે છે. માનવ આત્મા એ પ્રકૃતિનું સર્જન નથી, તેમ એ ઇશ્વરનું બાળક પણ નથી. ધર્મ બીજી દુનિયામાં રસ દાખવે છે. જ્યારે માનવતાવાદ આ દુનિયામાં જ રસ દાખવે છે. તેમાં જ આપણે માનવતાના આદર્શો પરિપૂર્ણ કરવા જોઈએ.”

માનવતાવાદીઓ પોતાને ધર્મના બંધનથી મુક્ત માને છે. આથી જ તેઓ ધર્મના વડા, વિચાર કે રૂઢિનો સ્વીકાર કરતા નથી. તેમની દૃષ્ટિએ માનવજીવનની પૂર્ણતા માટે

નૈતિકતા જ મહત્વપૂર્ણ છે. તેઓ ધર્મની નૈતિકતાનું અર્થઘટન સ્વીકારવા તૈયાર નથી. તેઓનું માનવું છે કે ધર્મ નૈતિકતાને એક સાધન તરીકે સ્વીકારે છે જ્યારે માનવધર્મ નૈતિકતાનો સ્વીકાર સમતુલિત, સામંજસ્યપૂર્ણ અને મધ્યમમાર્ગી જીવનના રૂપમાં કરે છે. તેઓ ઇન્દ્રિય સુખની ઇચ્છા કે દમનને વર્જ્ય ગણે છે. ઇશ્વરીય આદેશ કે ધાર્મિક ફરમાન તેમને સ્વીકાર્ય નથી.

માનવતાવાદનો ધર્મ તરીકે સ્વીકાર થઈ શકે નહીં. તેનિ રજૂઆત ડો. રાધાકૃષ્ણને નીચેના મુદ્દાઓ દ્વારા કરી છે.

૧. માનવમાં દૈવી અંશ છે.

માનવમાં રહેલ દૈવી અંશની ઝાંખી કરવા માનવ પ્રયત્નશીલ છે. માનવતાવાદ ધર્મનિરપેક્ષ હોવાને કારણે માત્ર માનવ વ્યક્તિત્વ અને આર્થિક વિકાસ માટે જ પ્રયત્નશીલ છે. પરંતુ તેમનાથી સંતોષ અને શાંતિ પ્રાપ્ત થતાં નથી. માનવસંતોષ તો ત્યારે જ નીપજે જ્યારે તેનામાં રહેલ દૈવી પાસું પણ વિકસ પામે અને માનવ દિવ્યતા સાથે એકત્વનો અનુભવ કરે ત્યારે તેને અપૂર્વ આનંદ મળે છે.

૨. માનવમાં આધ્યાત્મિક કેન્દ્ર

માનવતાવાદ જીવનમાં અનુશાસન, સમન્વય અને સમગ્રપણું સ્થાપવા માટે પ્રયત્નશીલ છે. પરંતુ જીવનમાં એ ક્યારે શક્ય બને ? જો માનવમાં કોઈક આધ્યાત્મિક અંશનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો ક્યા બળને આધારે સમગ્ર અનભિવ કે સામંજસ્ય પામી શકે ? માનવતાવાદીઓ પ્રાકૃતિક આવેશો અને નૈતિક ઇચ્છાશક્તિની વચ્ચે ખોટો ભેદ ઊભો કરી એક-બીજાને વિરોધી માને છે. જો બન્ને એક-બીજાથી ભિન્ન હોય તો તેમની વચ્ચે સામંજસ્ય કેવી રીતે સ્થાપી શકાય ? વળી જે નૈતિક ઇચ્છાશક્તિથી પ્રાકૃતિક આવેશોને કાબુમાં લેવાનું કહેવામાં આવે છે એમાં જ માનવની ઉચ્ચતર અભિવ્યક્તિ સમાવિષ્ટ થયેલી છે. આવી આધ્યાત્મિક અભિવ્યક્તિ જ દેહ અને મનનું સામંજસ્ય જીવનમાં સ્થાપી શકે. વળી, એ જ બળ પ્રાકૃતિક આવેશો અને નૈતિક ઇચ્છાશક્તિ વચ્ચે પણ સામંજસ્ય સ્થાપી શકે. માટે જીવનનો સમગ્રતયા ખ્યાલ પામવા માટે માનવમાં એક આધ્યાત્મિક કેન્દ્રનો સ્વીકાર કરવો અનિવાર્ય બની જાય છે.

૩. મધ્યમમાર્ગ હંમેશાં પ્રાપ્ય નથી

માનવતાવાદીઓ મધ્યમમાર્ગને નૈતિક માર્ગ તરીકે સ્વીકારે છે. પરંતુ ઘણી વખત મધ્યમમાર્ગ અનૈતિક અને ખોટો પણ હોઈ શકે છે. ક્યારેક બે વિકલ્પો એવા હોય કે જેમાંથી મધ્યમમાર્ગની શક્યતા જ ન હોય. દા.ત. હિંસા અને અહિંસા વચ્ચેનો મધ્યમમાર્ગ હોઈ શકે ? આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ અને દૈહિક સિદ્ધિ વચ્ચે કોઈ મધ્યમમાર્ગ હોઈ શકે ? સત્ય અને અસત્ય વચ્ચેનો મધ્યમમાર્ગ કયો ? ડો. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, “એક માનવતાવાદી માટે

અહિંસા હિંસા જેટલી જ અસામાજિક અને અવ્યવહારું છે અને એ બની વચ્ચેનો માર્ગ પ્રતિકાર છે.” વળી તેઓ કહે છે કે ઘણું વધારે અને ઘણું ઓછું એ બન્નેની વચ્ચે નિશ્ચિત રીતે શું નક્કી કરવું તે સરળ નથી. એવી જ રીતે ત્યાગીની પવિત્રતા અને ભોગીની વિલાસીતા, સત્ય અને અસત્ય, નીતિ અને અનીતિ, સદ્ અને અસદ્ વચ્ચે મધ્યમમાર્ગ નિશ્ચિત કરવો મુશ્કેલ છે.

૪. મૃત્યુ વિજય કેવી રીતે શક્ય બને ?

માનવતાવાદ આ સૃષ્ટિમાંથી દુઃખ, પીડા અને સંતાપને દૂર કરી શકે તેમ નથી, કારણ કે મૃત્યુની ઘટના તેઓ કોઈ રીતે સમજાવી શકે તેમ નથી. જો મૃત્યુની ઘટના યોગ્ય રીતે સમજી શકાય નહીં તો મૃત્યુ દુઃખદાયી બને છે. મૃત્યુનો સામનો અને સહર્ષ સ્વીકાર તે જ માનવ કરી શકે છે જેની દૃષ્ટિમાં મૃત્યુ મરી પરવાર્યું હોય. આમ ત્યારે જ શક્ય બને જ્યારે માનવી મૃત્યુ દેહનું છે આત્માનું નહીં એમ સ્વીકારે પછી મૃત્યુનું દુઃખ રહેતું નથી. માત્ર નૈતિક જીવન જીવતા માનવના જીવનમાં પારાવાર દુઃખ ભર્યું હોય તેને માનવતાવાદ કેવી રીતે સમજાવી શકે ? કાન્ટે સદ્ગુણી જીવનના ફળ તરીકે પુનર્જન્મ અને ઈશ્વરનો સ્વીકાર કર્યો. હિન્દુ મત કર્મ અને પુનર્જન્મના આધારે આ વિશે સમજણ આપે છે. પરંતુ માનવતાવાદી આ શી રીતે સમજાવશે ?

આ રીતે સંપૂર્ણ સદ્ગુણ અને સંપૂર્ણ આનંદની વચ્ચે સંબંધ સ્થાપનાર એવું દૈવી તત્ત્વ અનિવાર્ય બની જાય છે. આપણી નૈતિક સભાનતા આપણને ઈશ્વરના સ્વીકાર તરફ દોરી જાય છે.

૫. મૂલ્યોનો આધાર કયો ?

જો માનવતાવાદ મૂલ્યોનો સ્વીકાર કરે તો તેમણે સૃષ્ટિ વિશે અધ્યાત્મવાદી દૃષ્ટિ કેળવવી પડે. અન્યથા તેમના નૈતિક આદર્શો માત્ર સ્વપ્નો અને આનુભવિક અકસ્માતો જ બની રહે છે. કોઈ પણ મૂલ્યોના પાયામાં અધ્યાત્મવાદ હોવો જોઈએ. જ્યારે માનવતાવાદીઓ મૂલ્યોને શાશ્વત માને છે ત્યારે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે તેની શાશ્વતતાનો આધાર શું ? તેનો ઉત્તર માનવતાવાદ પાસે નથી. ધર્મ આવા મૂલ્યોના પાયામાં દૈવી તત્ત્વને નિહાળે છે. માનવતાવાદ મૂલ્યોનો પરમ સત્તા સાથેનો સંબંધ સ્થાપી શકતો નથી. ડો. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, “માનવતાવાદ મૂલ્યોનો સ્વીકાર તો કરે છે પરંતુ ધર્મ એને પરમસત્તા સાથે સાંકળે છે. માનવજીવનનું તાત્પર્ય સમજાવવાનો સાચો પ્રયાસ ધર્મ કરે છે. આદિમાનવને પણ એટલો વિશ્વાસ તો હતો જ કે તેમણે સ્વીકારેલાં મૂલ્યો પ્રત્યે પરમસત્તાનો વેરભાવ નથી તેમજ તેના વિકાસ પ્રત્યે પરમસત્તા ઉદાસીન નથી.”

સમાપન :

વિજ્ઞાનના ઉદય સાથે ધર્મની અનેક માન્યતાઓ જોખમાય છે. વિજ્ઞાને માણસની શ્રદ્ધાને હ્યમચાવી મૂકી છે. ધર્મના પાયા ખળભળી ઊઠ્યા છે. તેમ છતાં વિજ્ઞાન ધર્મની અવેજીમાં સ્વીકારી શકાય તેવા ધર્મની ભલામણ કરી શક્યું નથી. આધુનિક યુગમાં માનવતાવાદ અવેજીરૂપ ધર્મનો દાવો તો કરે છે પરંતુ તે પણ માનવીની આંતરિક તૃષ્ણા અને આત્માને શાંતિ આપવામાં અસમર્થ સાબિત થાય છે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન એક અર્થમાં માનવતાવાદનો ઋણ સ્વીકાર કરે છે કે તેના કારણે નિષ્ક્રિય અવસ્થામાં પડેલા ધર્મો સક્રિય બને છે. સમાજ સુધારણાના માર્ગે ચાલવાનું શરૂ કરે છે.

૮. ડૉ. રાધાકૃષ્ણનની જ્ઞાનમીમાંસા

પ્રાસ્તાવિક :

કોઈ પણ તાત્ત્વિક પદ્ધતિ જ્ઞાનમીમાંસા પર આધારિત હોય છે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણનની તાત્ત્વિક માન્યતાઓ જ્ઞાનમીમાંસા અંતર્ગત સમાવવામાં આવે છે. તેમની જ્ઞાનમીમાંસામાં મૂખ્યત્વે જ્ઞાનપ્રાપ્તિના માર્ગો અંગે વિચારણા થઈ છે. આ અંગે પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં એક મહત્ત્વનો ભેદ રહ્યો છે. પૂર્વના વિચારકો સર્જનાત્મક અંતઃઅનુભૂતિ પર ભાર મૂકતા આવ્યા છે. જ્યારે પશ્ચિમના તત્ત્વચિંતકો સમીક્ષાત્મક બુદ્ધિ પર ભાર મૂકે છે. રાધાકૃષ્ણન જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ત્રણ માર્ગો દર્શાવે છે.

૧. ઇન્દ્રિયાનુભવ (Sense Experience)
૨. બૌદ્ધિક જ્ઞાન (Intellectual cognition)
૩. અંતઃઅનુભૂતિ (Intuitive apprehension)

૧. ઇન્દ્રિયાનુભવ (Sense Experience)

ઇન્દ્રિયાનુભવ દ્વારા આપણે કોઈ પણ વસ્તુના ઇન્દ્રિયગમ્ય ગુણધર્મો જાણી શકીએ છીએ. તેને ઇન્દ્રિય જ્ઞાન તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયાનુભવનું મહત્ત્વનું કાર્ય ભૌતિક વિષયો વિષેની યોગ્ય છાપ મેળવવાનું છે.

મર્યાદા :

ઇન્દ્રિયાનુભવ આપણને કોઈ પણ વિષયનો મર્યાદિત અને વિષયના બાહ્ય સ્વરૂપનો જ ખ્યાલ આપે છે. આથી તેના દ્વારા પરમ તાત્ત્વિક શું છે તેનો જવાબ મળતો નથી.

વળી માત્ર જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા મળેલા જ્ઞાન પર આધાર રાખી શકાય નહીં. દા.ત. કમળો હોય તો રંગનું સચોટ જ્ઞાન થતું નથી. તેમ જ બે ઇન્દ્રિયો દ્વારા થતો અનુભવ જુદો

જુદો પણ હોઈ શકે છે. ઉપરાંત એક જ ઇન્દ્રિય દ્વારા થતો જુદો જુદો વ્યક્તિનો અનુભવ જુદો જુદો હોઈ શકે છે.

૨. બૌદ્ધિક જ્ઞાન (Intellectual cognition)

બૌદ્ધિક જ્ઞાન એટલે પૃથક્કરણ અને સમન્વયની પ્રક્રિયા દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલ જ્ઞાન. ઇન્દ્રિયો વિષયનું પ્રાથમિક જ્ઞાન આપે છે પછી બુદ્ધિ તેના પર પૃથક્કરણ કરી એક સમન્વયી દર્શન રજૂ કરે છે તે બૌદ્ધિક જ્ઞાન. તે સીધું મળતું નથી પણ ઇન્દ્રિયો પર આધારિત છે. ઇન્દ્રિય અને વિષય વચ્ચેનો જે રીતે સીધો સંબંધ ઇન્દ્રિય જ્ઞાનમાં સ્થપાય છે તેવો સીધો સંબંધ બૌદ્ધિક જ્ઞાનમાં સ્થપાતો નથી.

ઇન્દ્રિયજ્ઞાન અને બૌદ્ધિકજ્ઞાનનું વ્યાવહારિક જીવનમાં ખૂબ જ મહત્વ હોવા છતાં તે પરમતત્ત્વનું જ્ઞાન મેળવવા માટે અસમર્થ છે. આથી રાધાકૃષ્ણન બૌદ્ધિકજ્ઞાનની નીચે મુજબની મર્યાદાઓ દર્શાવે છે.

૧. બૌદ્ધિકજ્ઞાનમાં જ્ઞાતા-જ્ઞેયનો ભેદ અનિવાર્યપણે સ્વીકારવામાં આવે છે. આથી તે ભેદ રહિત પરમસત્તાનું જ્ઞાન આપી શકે નહીં. પરમ સા તમામ ભેદોથી પર છે.
૨. બૌદ્ધિકજ્ઞાન માત્ર સંબંધોની દુનિયા પૂરતું જ મર્યાદિત છે. સંબંધો અનેક પ્રકારના હોઈ શકે અને બૌદ્ધિકજ્ઞાન વસ્તુઓના આવા અનેકવિધ સંબંધોનું જ્ઞાન આપવાનો પ્રયાસ કરે છે. પરમસત્તા તમામ સંબંધોથી પર હોઈ તેનું જ્ઞાન થવામાં બુદ્ધિ અસમર્થ છે.
૩. બૌદ્ધિક જ્ઞાનનું સ્વરૂપ સંછાત્મક છે. આથી સંજ્ઞાની દુનિયા તેની મર્યાદા બની જાય છે. પરમસત્તાને ગમે તે સંજ્ઞા આપવામાં આવે તેમ છતાં પરમસત્તા તમામ સંજ્ઞાઓથી પર હોઈ બૌદ્ધિકજ્ઞાન પરમસત્તાનું જ્ઞાન આપી શકે નહીં.
૪. બૌદ્ધિકજ્ઞાન વિભાજન અને એકત્વની પ્રક્રિયા કરે છે. પરમસત્તાને પણ તે સત્ત્વ અને ગુણમાં વિભાજીત કરે છે અને પછી એનું એકત્વ પ્રસ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમ જ્યાં ભિન્નતા અને ભેદ નથી ત્યાં પ્રથમ ભેદ પાડે છે પછી તેનો સમન્વય કરવા પ્રયત્ન કરે છે.
૫. બૌદ્ધિકજ્ઞાનની એક મહત્વની મર્યાદા એ છે કે તેને ઇન્દ્રિયજ્ઞાન પર આધાર રાખવો પડે છે. આથી જો પરમસત્તા વિશે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો પ્રથમ ઇન્દ્રિયાનુભવ દ્વારા તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું હોવું જોઈએ.
૬. બુદ્ધિ એ માનવચેતનાનો એક અંશ છે. લાગણી અને ક્રિયા જેવા બીજા અંશો પણ છે. તેથી માત્ર ચેતનાના એક અંશ ઉપર નિર્ભર થયેલ પરમસત્તાનું જ્ઞાન પણ આંશિક અને મર્યાદિત હોવાનું જ.

3. અંતઃઅનુભૂતિ (Intuitive apprehension)

ઉપર જોયું તેમ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન અને બૌદ્ધિકજ્ઞાન પરમતત્ત્વનું જ્ઞાન આપવા માટે અસમર્થ છે. આથી રાધાકૃષ્ણન અંતઃઅનુભૂતિને જ્ઞાનના પ્રકાર તરીકે સ્વીકારે છે.

અંતઃઅનુભૂતિ એટલે વિષયનો મેળવાતો તત્કાલીન સ્પષ્ટ અનુભવ.

ઉપરપક્ત બન્ને પ્રકારના જ્ઞાનમાં જે જ્ઞાતા-જ્ઞેયનો ભેદ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે તેવો અહીં જ્ઞાતા-જ્ઞેયનો ભેદ નથી. જાણવું એટલે થવું, ‘Knowing is becoming’ જ્ઞાતા-જ્ઞેયનો ભેદ દૂર થતાં તે બન્ને વચ્ચે એકત્વ પ્રસ્થાપિત થાય છે. દા.ત. ગુસ્સો આપણે કેવી રીતે સમજાવી શકીએ ? ગમે તેટલો બૌદ્ધિક મનોવ્યાપાર કામે લગાડવા છતાં ક્રોધનું સંવેદન સંપૂર્ણપણે સમજાવી શકાય તેમ નથી.

ક્રોધનું સંવેદન સમજવું હોય તો, જાણવું હોય તો કે તત્કાલ સ્પષ્ટ જ્ઞાન મેળવવું હોય તો ક્રોધિત થવું પડે. એ.ઇ.ટેઇલર તેમના Elements of Metaphysics માં કહે છે કે સ્વાદિષ્ટ વાનગીનો સ્વાદ ચાખ્યા વગર સમજી શકાય નહીં. તેમ રાધાકૃષ્ણન અંતઃઅનુભૂતિને સમજાવતા કહે છે કે અંતઃઅનુભૂતિમાં આપણે સત્ય સાથે એકરૂપ થઈએ છીએ. જ્ઞેય સાથે એકત્વ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. આ તાદાત્મ્યના પરિણામે જ્ઞેય વસ્તુ જ્ઞાતાથી પર કે ભિન્ન નહીં પણ જ્ઞાતાના વ્યક્તિત્વ અને અસ્તિત્વનો એક ભાગ છે.

અંતઃઅનુભૂતિની વિશિષ્ટતા :

જ્ઞાન પ્રાપ્તિના અન્ય માર્ગો અંતઃઅનુભૂતિના વિરોધી હોવાનું રાધાકૃષ્ણન માનતા નથી. ફરક એટલો જ છે કે અંતઃઅનુભૂતિમાં જે સ્પષ્ટ તત્કાલીનતા છે તે ઇન્દ્રિયાનુભવ કે બૌદ્ધિકજ્ઞાનમાં નથી. બૌદ્ધિકજ્ઞાન અને અંતઃઅનુભૂતિજ્ઞાન વચ્ચેની તુલના કરતાં અંતઃઅનુભૂતિની વિશિષ્ટતા સ્પષ્ટ થાય છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. જ્ઞાતા-જ્ઞેય ભેદ નથી :

અંતઃઅનુભૂતિ પરમસત્તાનું સ્પષ્ટ અને તત્કાલીન જ્ઞાન આપે છે. તે વિષયનો સમગ્રતયા ખ્યાલ આપે છે. જ્યારે બૌદ્ધિક જ્ઞાન વિષયના ગુણોનો ખ્યાલ આપે છે. બૌદ્ધિક જ્ઞાનમાં જ્ઞાતા-જ્ઞેય ભેદો સ્વીકારાય છે જ્યારે અંતઃઅનુભૂતિમાં આવા ભેદોનો લય થઈ જાય છે.

૨. સમગ્રતયા જ્ઞાન :

અંતઃઅનુભૂતિ સમગ્રતયા, સમન્વયકારી અને પૂર્ણજ્ઞાન આપે છે. આ અર્થમાં બૌદ્ધિકજ્ઞાન અંતઃઅનુભૂતિમાં સમાઈ જાય છે.

૩. સંવેદનો અને મૂલ્યોનું જ્ઞાન :

આપણા જીવનના અનેક અંગો એવા છે કે જેના વિશે ઇન્દ્રિયાનુભવ કે બુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. જેમ કે ક્રોધનું સંવેદન, પ્રેમનું સંવેદન માત્ર અંતઃઅનુભૂતિ દ્વારા જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

એ જ રીતે મૂલ્યો વિશેના સાધનો માત્ર અંતઃઅનુભૂતિ દ્વારા જ પ્રાપ્ત થઈ શકે. દા.ત. ઇષ્ટનો ખ્યાલ, જીવનનું હાર્દ, સૃષ્ટિના નૈતિક પાયાનો ખ્યાલ વગેરે તર્ક દ્વારા પામી શકાય નહીં.

૪. વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનું સૂચન :

મોટા ભાગના વૈજ્ઞાનિક સત્યોની પ્રાપ્તિ અંતઃઅનુભૂતિ દ્વારા થઈ હોય છે અને પછી તેનો તાર્કિક આધાર મેળવવામાં આવે છે. દા.ત. આર્કિમીડીઝને તરતા પદાર્થના નિયમનું થયેલ સૂચન, આઈન્સ્ટાઈનને $E=mc^2$ સૂત્રનું થયેલ સૂચન.

ધર્મના ક્ષેત્રમાં થયેલ અંતઃઅનુભૂતિ વિશિષ્ટ પ્રકારની હોય છે અને તર્ક તેમાં ચંચુપાત કરી શકવાની સંભાવના નહીંવત્ હોય છે. દા.ત. ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ, ઇશ્વરનું આધિપત્ય વગેરે તર્ક દ્વારા પ્રસ્થાપિત કરી શકાતું નથી.

૫. આત્મસાક્ષાત્કાર :

ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં મોક્ષ પ્રાપ્તિને જીવનના ધ્યેય તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે. ધાર્મિક અનુભવ માનવીને ઇશ્વર સાથે એકલીન બનાવે છે. આવી એકલીનતામાંથી માનવનો મહામાનવમાં ઉત્કર્ષ થાય છે. મહામાનવ મટી તે દેવ બને છે અને દેવ સાથે મહાદેવનું એકત્વ સધાય છે. આવો અનુભવ તર્ક આપી શકે નહીં; માત્ર અંતઃઅનુભૂતિ જ આપી શકે. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, “મુક્તાત્માઓ એ માનવમાંથી દેવ રૂપે પરિવર્તિત થયેલાં જીવો છે. એમની પ્રત્યેક શક્તિ માનવશક્તિ કરતાં ઉચ્ચ સ્તરે સિદ્ધ થાય છે. એમનામાં અને એમના દ્વારા જ ઇશ્વર સાક્ષાત્ થાય છે.”

સમાપન :

મોટા ભાગના ભારતીય વિચારકો અંતઃઅનુભૂતિનો ભારપૂર્વક સ્વીકાર કરે છે. કારણ કે તેના દ્વારા શક્તિ, મોક્ષ અને દૈવી વ્યક્તિત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્યારે પશ્ચિમી વિચારકો ખાસ કરીને ઇન્દ્રિયાનુભવ અને બૌદ્ધિક જ્ઞાન પર ભાર આપે છે. જો કે રાધાકૃષ્ણનની જ્ઞાનમીમાંસામાં ત્રણેય પ્રકારના જ્ઞાનનો સુપેરે સમન્વય થતો જોવા મળે છે. તેમની વચ્ચેનો ભેદ આત્યંતિક ભેદ નથી પણ કક્ષાભેદ છે એમ કહી શકાય.

૯. રાધાકૃષ્ણનનો સૃષ્ટિ અંગેનો ખ્યાલ

પ્રાસ્તાવિક :

રાધાકૃષ્ણનનો સૃષ્ટિ અંગેનો ખ્યાલ વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મના ખ્યાલથી પુષ્ટ થયેલો છે. તેઓ વિજ્ઞાને આપેલા સૃષ્ટિના ખ્યાલને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ અપાયેલા સૃષ્ટિના ખ્યાલ સાથે સંયોજિત કરીને સમન્વયકારી સૃષ્ટિચિંતન રજૂ કરે છે. પરંતુ સૃષ્ટિ અંગેનો યંત્રવાદી (Mechanistic) ખ્યાલ રાધાકૃષ્ણનને માન્ય નથી. તેઓ માને છે કે યંત્રવાદી સ્પષ્ટિકરણ સૃષ્ટિને ક્યારેય સમજાવી શકે નહીં. આથી રાધાકૃષ્ણન સૃષ્ટિ અંગે યંત્રવાદી સ્પષ્ટિકરણ કરવાને બદલે હેતુલક્ષી સ્પષ્ટિકરણ આપે છે. જે નીચેના મુદ્દાઓ પરથી વધુ સ્પષ્ટ થશે.

૧. સૃષ્ટિના ભૌતિક અને યાંત્રિક સ્પષ્ટિકરણનો ઇન્કાર

ડૉ. રાધાકૃષ્ણન માને છે કે ભૌતિક, પ્રાકૃતિક કે યાંત્રિક સ્પષ્ટિકરણો કાળની મર્યાદામાં જ પર્યાપ્ત થઈ જાય છે. કાળનો પરમસત્તા તરીકે સ્વીકાર કરી આ સ્પષ્ટિકરણો આગળ વધે છે. તેમજ ભૌતિકવાદી સ્પષ્ટિકરણો યાંત્રિક લક્ષણવાળા હોય છે. કારણ કે એમ માનવામાં આવે છે કે સૃષ્ટિ એક સ્વયં સંચાલિત યંત્ર જેવી છે. તેનું સંચાલન ધ્યેયરહિત રીતે થતું રહે છે. જ્યારે રાધાકૃષ્ણન સૃષ્ટિનું ધ્યેયલક્ષી આદર્શવાદી સ્પષ્ટિકરણ રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

૨. ઇશ્વર સૃષ્ટિનો સર્જક છે

રાધાકૃષ્ણન માને છે કે સૃષ્ટિ એ કોઈ યંત્ર નહીં પણ દેવી યોજનાનું એક અંગ છે. ઇશ્વર સૃષ્ટિનો સર્જક છે. જેમ સૃષ્ટિનું સર્જન છે તેમ તેનો અંત પણ છે. ઇશ્વર સૃષ્ટિથી અલગ નથી પણ પ્રત્યેક કાળે સૃષ્ટિ સાથે છે. તેમ છતાં ઇશ્વર સૃષ્ટિની સમરૂપ પણ નથી. ઇશ્વર સૃષ્ટિથી ભિન્ન છે. કારણ કે સૃષ્ટિ એ ઇશ્વરનું સર્જન છે. અહીં એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે ઇશ્વર સૃષ્ટિનું સર્જન શા માટે અને કેવા સ્વરૂપે કરે છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર રાધાકૃષ્ણન એમ આપે છે કે પરમસત્તામાં અનેકવિધ શક્યતાઓ પડેલી છે. જેમાંથી ઇશ્વર એકને વાસ્તવિકતા રૂપે, મૂર્ત સ્વરૂપે આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. આમ સૃષ્ટિકર્તા (ઇશ્વર)ની પસંદગી પર સૃષ્ટિના સર્જનનો અને એના સ્વરૂપનો આધાર રહે છે.

આમ, પરમસત્તામાં સમાવિષ્ટ અનેકવિધ શક્યતાઓમાંથી ઇશ્વર કોઈ એક શક્યતાને મૂર્ત સ્વરૂપે રજૂ કરે છે તે સૃષ્ટિ. અહીં સૃષ્ટિકર્તા તરીકે ઇશ્વર સ્વતંત્ર છે. પરંતુ સૃષ્ટિ અને પરમસત્તાના સંદર્ભમાં વિચારીએ તો જે સૃષ્ટિ સર્જાઈ છે તે આકસ્મિક છે એમ જ કહેવું પડે. ત્યારે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે ડૉ. રાધાકૃષ્ણન આ આકસ્મિકપણાનો અર્થ શું કરે છે ? સૃષ્ટિનું આકસ્મિકપણું રજૂ કરીને પરમસત્તાને એક તરીકે સ્વીકારવાનું શક્ય બને છે. તેની સાથે જ સર્જક (ઇશ્વર)ના સ્વાતંત્ર્યનો પણ સ્વીકાર થઈ જાય છે.

રાધાકૃષ્ણનના આ વિચારમાં શંકરાચાર્ય અને પશ્ચિમના નિરપેક્ષ આદર્શવાદી ફેગલના વિચારોનો સમન્વય સધાય છે.

૩. સૃષ્ટિ માયા નહીં પણ સત્ય છે

રાધાકૃષ્ણન સૃષ્ટિને આકસ્મિક માનતા હોવા છતાં પણ સત્ય માને છે. જ્યારે શંકરાચાર્ય સૃષ્ટિને સત્ય માનતા નથી. રાધાકૃષ્ણન માને છે કે જે આકસ્મિક હોય તે અસત્ય જ હોવું જોઈએ એ જરૂરી નથી. તેઓ યુક્તિ રજૂ કરે છે જો સૃષ્ટિનું સર્જન ઇશ્વરની સંકલ્પશક્તિથી થયું હોય તો તેને અસત્ય તરીકે કેવી રીતે ઘટાવી શકાય ?

૪. સૃષ્ટિ એક ક્રમબદ્ધ, વ્યવસ્થિત અને સમગ્ર છે

સૃષ્ટિના પાયામાં પડેલા અણુને આજ સુધી નિક્રિય અને અપરિવર્તનશીલ છે એમ માનવામાં આવતું હતું. હવે તેને જટિલ, શક્તિધારી અને ગતિશીલ જીવંત રચના હોવાનું સ્વીકારાયું છે. વિજાણુ અને પરમાણુ તેના બે અંગો છે. સૃષ્ટિ એ એક વ્યવસ્થિતપણે ગોઠવાયેલ અને વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરતી સંરચના છે. તેના બધા અંગો એક-બીજા સાથે આંતરસંબંધિત છે. આમ, પ્રત્યેક જીવનતંત્ર અને પર્યાવરણની વચ્ચે આંતરસંબંધ રહેલો છે. વળી પ્રત્યેક ઘટના એક તરફ નિપજેલી છે તો બીજી તરફ નિપજાવી શકાય એવા અંગો પણ ધારણ કરે છે. સર્જનની દિશા તરફ વિચારતા વિજ્ઞાનની મર્યાદા સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. જડ પદાર્થનું અસ્તિત્વ શા માટે હોવું જોઈએ એની સમજણ વિજ્ઞાન આપી શકતું નથી. એ જ રીતે વિજાણુ અને પરમાણુ જેવા અણુના બે અંગો શા માટે હોવા જોઈએ એની સમજણ પણ વિજ્ઞાન આપી શકે નહીં.

આ રીતે સૃષ્ટિ એક પદ્ધતિસરની સંરચના છે. જેમાં તેના વિવિધ અંગો એક-બીજા સાથે આંતરસંબંધ ધરાવે છે. જડત્વ, જીવન અને મન એ તેના અંગો છે. પ્રત્યેક અંગ પરમસત્તાને રજૂ કરે છે. જો કે તેની રજૂઆત આગવી હોય છે. જે પ્રકારના આંતરસંબંધો જડદ્રવ્યના જોઈએ છીએ તેના કરતાં જુદાં સ્વરૂપના આંતરસંબંધ જીવનમાં અને તેના કરતાં જુદાં મન:પ્રદેશમાં સધાતા આંતરસંબંધો હોય છે.

૫. સૃષ્ટિ ગતિશીલ છે

રાધાકૃષ્ણનના મતે ગતિશીલતા, કાર્યરતપણું એ સૃષ્ટિનું મહત્વપૂર્ણ અંગ છે. તેઓ કહે છે કે, “જે કક્ષા સિદ્ધ થઈ છે, તેનાથી સંતોષ ન થતાં તેનાથી વધુ ઉચ્ચ કક્ષા સિદ્ધ કરવા પ્રત્યેક અંગ પ્રયત્નશીલ છે અને અપેક્ષા રાખે છે.”

રાધાકૃષ્ણનની સૃષ્ટિનો ખ્યાલ Emergent Evolution ના ખ્યાલને મળતો જણાય છે. હંમેશાં ઉત્ક્રાંતિમય સૃષ્ટિમાં સર્જનની પ્રત્યેક ક્ષણે નવા અંગો ઉદ્ભવ પામે છે અને સૃષ્ટિક્રમ એક નિશ્ચિત દિશામાં પ્રયાણ કરે છે. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, “આપણી પાસે સત્તાના વિભાગો નથી પરંતુ જે કંઈ આપણી પાસે છે એ તો માત્ર કાર્યની કક્ષા કે

પરિવર્તનના પ્રકારો જ છે. સૃષ્ટિની પ્રક્રિયા એકધારી છે અને તેને સ્થગિત એવા જુદા જુદા ભાગોથી ઓળખાવી શકાય નહીં.”

આમ, સૃષ્ટિની ગતિશીલતા યાંત્રિક નથી પણ ધ્યેયગામી છે. તેઓ કહે છે કે, “સૃષ્ટિમાં દૃષ્ટિગોચર થતાં કેટલાક ઉર્ધ્વગામી અને પતનકારી પરિવર્તનો છતાં સૃષ્ટિ એક વધુ ઉચ્ચ કક્ષા તરફ પ્રયાણ કરી રહી છે.”

કોઈ પણ સર્જનાત્મક પ્રક્રિયામાં ધ્યેયલક્ષીપણું અનિવાર્ય છે અને સૃષ્ટિક્રમ પણ ધ્યેયલક્ષી છે એમ રાધાકૃષ્ણન સ્વીકારે છે.

સમાપન :

આમ, ડો. રાધાકૃષ્ણનનું સૃષ્ટિ અંગેનું દૃષ્ટિબિંદુ હેતુવાદી છે. સૃષ્ટિના હેતુ અંગેનું સ્પષ્ટિકરણ કરવા માટે વિજ્ઞાન અસમર્થ છે. જો કે લીલાવાદનું સમર્થન કરતા અનેકદેવવાદી ઉપનિષદોની વિચારણાનો પણ રાધાકૃષ્ણન સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરતા નથી. તે જેમ સૃષ્ટિને માયા નહીં પણ સત્ય માને છે તેમ સૃષ્ટિ એ પરમાત્માની લીલા હોવા છતાં પણ સત્ય લીલા તરીકે સ્વીકારે છે. અહીંયા પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે જો સૃષ્ટિ પરમાત્માની સત્ય લીલા હોય તો સૃષ્ટિ સર્જન આકસ્મિક નહીં પણ અનિવાર્ય બની જાય છે. ત્યારે પરમાત્માનું સ્વાતંત્ર્ય જોખમાય છે, એનું શું ? રાધાકૃષ્ણન આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા કહે છે કે અનિવાર્યતા અને આકસ્મિકતા જેવા ભેદો પરમસત્તા માટે જરૂરી નથી. આગળ તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે પરમસત્તાના સ્વરૂપમાં જ સૃષ્ટિના આવિર્ભાવની શક્યતાઓ પડેલી છે. ઇશ્વર દ્વારા એ શક્યતાઓ પસંદ કરાય છે. વાસ્તવમાં સૃષ્ટિ એ તો પરમસત્તાનું સાક્ષાત પ્રગટીકરણ છે.

૧૦. ધાર્મિક અનુભવના વિધેયકો

પ્રાસ્તાવિક :

ધાર્મિક અનુભવ શ્રદ્ધાથી નીપજે છે. ધાર્મિક અનુભવ વગર આધ્યાત્મિક શક્તિનો અનુભવ થતો નથી. રાધાકૃષ્ણનની તત્ત્વમીમાંસામાં ધાર્મિક અનુભવનું સ્થાન મહત્વનું છે. સામાન્ય અનુભવ અને ધાર્મિક અનુભવ વચ્ચે મહત્વનો તફાવત એ છે કે તે માત્ર જ્ઞાનનો એક પ્રકાર નથી. તેને નિયમો અને પ્રક્રિયાને આધારે સમજાવી શકાય નહીં. તે પરમતત્ત્વની અંતઃઅનુભૂતિ છે. ધાર્મિક અનુભવ અમર્ત્યને, અમર્યાદને અને અનંતને પામવાનો એક માર્ગ છે. આથી જ રાધાકૃષ્ણન ધાર્મિક અનુભવના વિધેયકોની ઊંડાણપૂર્વકની ચર્ચા કરે છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

૧. સમગ્ર માનવનો પરમ સત્તા સાથે સંપર્ક :

સમગ્ર માનવ એટલે માનવના દૈહિક, બૌદ્ધિક, સંવેદનશીલ, નૈતિક અંગો સહિત આધ્યાત્મિક અંગ સમગ્રપણે પરમતત્ત્વના સંપર્કમાં આવે તે. અહીં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો પ્રશ્ન નથી પણ અનુભવ એ જ જ્ઞાન છે. ધાર્મિક અનુભવનું જ્ઞાન બૌદ્ધિક જ્ઞાનની જેમ કશામાંથી તારવીને મેળવાયેલ નથી પણ હકીકતાત્મક અને વાસ્તવિક છે. આવા જ્ઞાનને બૌદ્ધિક જ્ઞાનની જેમ શબ્દો દ્વારા રજૂ કરવું શક્ય નથી. પરમ સત્તા સાથેની એકલીલનતા એ વર્ણનનો વિષય નથી પણ અનુભવનો વિષય છે. પ્રેમમાં પડ્યા વિના પુસ્તકો દ્વારા પ્રેમને જાણી શકાતો નથી.

૨. સ્વતઃપ્રમાણિત છે :

આ એવો અનુભવ છે કે જે સ્વતઃપ્રમાણિત છે. તે પોતાના દ્વારા જ પ્રમાણિત થયેલો છે. તેને બહારના કોઈ આધારની જરૂર નથી. તે સ્વતઃપ્રકાશિત છે. આથી જ તે જ્ઞાનમીમાંસાનો વિષય બની શકે તેમ નથી. તેમાં જ્ઞાતા-જ્ઞેય ભેદ રહેતો નથી. આવો અનુભવ એક ક્ષણ માટે પણ જો પ્રાપ્ત થાય તો તે માનવની મહામૂડી બની રહે. તેની નિશ્ચિતતા કોઈ પણ પ્રકારના તર્ક પર આધારિત નથી. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, “આવો અનુભવ એ સમગ્રનો અનુભવ છે. એનું સંપૂર્ણ તાત્પર્ય એમાં જ સમાયેલું છે અને સંપૂર્ણપણે પ્રસ્થાપિત છે. આવા અનુભવનો નકાર કદાપી શક્ય નથી. તેના વિશે શંકા કરવી કે અમાન્ય ઠેરવવો શક્ય નથી.”

૩. અવર્ણનીય અનુભવ :

આ અનુભવમાં આપણને એક એવા પરમતત્ત્વનો અનુભવ થાય છે કે જે અનંત છે અને નિરપેક્ષ છે. તે વિચારની કોઈ પણ કક્ષાથી પર હોવાથી અવર્ણનીય છે. તેમ છતાં તેનું વર્ણન કરવું હોય તો નકારાત્મક રીતે જ થઈ શકે. માનવીય મર્યાદિત મન પરમતત્ત્વને સંપૂર્ણપણે પામી શકે નહીં અને મર્યાદિત માનવો તરીકે આપણે જે કંઈ સર્જ્યું હોય એના દ્વારા આપણે એને સમજાવી શકીએ નહીં.

૪. સચ્ચિદાનંદ અનુભવ :

ધાર્મિક અનુભવની ત્રણ વિશિષ્ટતાઓ છે. એમાં સત્ત્વનું પ્રસ્થાન, અનંત ચેતનાનો આવિષ્કાર અને પરમ આનંદ સમાવિષ્ટ છે. હિંદુ વિચારકો આ અનુભવને સચ્ચિદાનંદ કહે છે. અહીં ત્રણ અલગ-અલગ ગુણો હોવાનો ભાસ થાય છે પરંતુ પરમતત્ત્વમાં તે એકરૂપ છે. પવિત્રતા, પ્રેમ, ન્યાય, દયા જેવા ઇશ્વરીય ગુણોથી તે ઉત્તમ છે. જે રીતે અને જે રૂપમાં આપણામાં આ ગુણો અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે રીતે અને રૂપે પરમસત્તામાં એ ગુણો અસ્તિત્વમાન નથી. માનવમાં સદ્ગુણો સાથે દુર્ગુણો પણ સમાયેલા છે. એવી જ રીતે માનવનું વ્યક્તિત્વ છે એમ ઇશ્વર વિશે વ્યક્તિત્વ લાગુ પાડી શકાય નહીં.

૫. પરાશક્તિ અનુભવ :

ધાર્મિક અનુભૂતિ આપણને પરમાત્માની પરાશક્તિનો ખ્યાલ તો આપે જ છે પરંતુ સાથે સાથે સૃષ્ટિમાં એકતા છે, એવો ખ્યાલ પણ આપે છે. કારણ કે ધાર્મિક અનુભવ એ દર્શાવે છે કે પરમતત્ત્વ સૃષ્ટિથી પર હોવા છતાં સમગ્ર સૃષ્ટિમાં વ્યાપ્ત પણ છે. ધાર્મિક અનુભવ કરનાર વ્યક્તિની નજરમાં સૃષ્ટિના જીવો અને વસ્તુઓ માત્ર એક અધ્યાત્મમાં જીવતા અનુભવાય છે.

૬. આત્મા-પરમાત્મા એકત્વ :

ધાર્મિક અનુભૂતિની અંતિમ તિવ્રતાની ક્ષણમાં વ્યક્તિ અને પરમતત્ત્વને ભિન્ન કરતા ભેદો અદૃશ્ય થાય છે. વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ મટી એ સમષ્ટિરૂપ બને છે. આ પ્રકારનો રહસ્યવાદી અનુભવ હિન્દુ ધર્મ ઉપરાંત નિયો-પ્લેટોવાદ, સૂફીમત તેમ જ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પણ જોવા મળે છે. દા.ત. “તત્ ત્વમ્ અસિ” એ ઉપનિષદનું કથન તથા “હું અને મારા પિતા એક છીએ.” એ જિસસનું કથન આવા અનુભવને વર્ણવે છે.

રાધાકૃષ્ણનની તત્ત્વવિચારણા પર રહસ્યવાદની અસર જોવા મળે છે. રાધાકૃષ્ણનનો દાવો છે કે ધાર્મિક અનુભૂતિ અંગેની માન્યતા વિજ્ઞાનનથી ભિન્ન નથી. કારણ કે તેના પાયામાં માનવસ્વરૂપ, માનવ આકાંક્ષા અને માનવપ્રેરણાઓનું વિશ્લેષણ રહેલા છે. તેમ છતાં તેમાંથી રહસ્યવાદી તત્ત્વ ઊડી જતું નથી. કેમ કે ધાર્મિક પ્રેરણામાં રહસ્યવાદી અંશ હંમેશાં રહેલો છે.

૭. અનુશાસન આવશ્યક :

દિવ્ય તત્ત્વ સાથેના એકત્વનો અનુભવ હંમેશાં ટકતો નથી. તે તત્ત્વ સાથેના એકત્વના અનુભવમાં લીન રહેવા અને તેમાં હંમેશને માટે જીવવા દરેક આત્માનો સતત પ્રયાસ જરૂરી છે. તે માટે માર્ગમાં આવતા અવરોધોનો સામનો કરવા માટે ધર્મમાં અનુશાસન અને પવિત્રતાને માટે અનેક નિયમો અને પ્રક્રિયાઓ આપી છે. આવા નિયમો અને પ્રક્રિયાઓ જેમણે અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો છે અને વિટંબણાઓ અનુભવી છે તેને અનુલક્ષીને આપવામાં આવ્યા હોય તેમ લાગે છે. આવો અનુભવ પામવા માટે દૈહિક વાસનાઓ ઉપર વિજય મેળવવો, આંતરિક રીતે પવિત્ર બની, સત્યમય જીવન અને તે મેળવવા માટેની પ્રાર્થના, ચિંતન અને સમાધિ આવશ્યક તરીકે સ્વીકારાય છે. અનંતની શોધમાં પ્રવૃત્ત રહેનાર વ્યક્તિના આત્મવિકાસ માટે આવું અનુશાસન જરૂરી છે.

૮. સંજ્ઞા-સહનશીલતા સર્જક :

પોતાને થયેલ ધાર્મિક અનુભૂતિને વર્ણવવાના પ્રયાસમાં જુદા જુદા રહસ્યવાદીઓવિવિધ પ્રકારની સંજ્ઞાઓનો ઉપયોગ કરે છે. જે માનવીઓ આવી સંજ્ઞાઓની ઉપરવટ જઈ શકે તેમ નથી તેઓ જ વ્યક્તિવાદીઓ અને મૂર્તિપૂજકો તરીકે પરસ્પર ઝઘડે

છે અને ધર્મને હાંસીપાત્ર બનાવે છે. પરંતુ જે લોકો એ સંજ્ઞાની ઉપરવટ જાય છે અને એ દ્વારા જ રહસ્યવાદી અનુભૂતિને સમજવા પ્રયત્નશીલ રહે છે, તેઓ જ સંજ્ઞાનું હાર્દ પામવા શક્તિમાન બને છે.

સમાપન :

આજના આ વિજ્ઞાન યુગમાં પરમતત્ત્વમાં શ્રદ્ધા રાખવાની વાત કે ધાર્મિક અનુભવના મૂલ્યોમાં શ્રદ્ધા રાખવાની વાત કરવી એ એક હિંમતનું કામ છે. તેની સામે અનેક વિરોધો ઊભા થયા વગર રહે નહીં. તેમ છતાં રાધાકૃષ્ણન એ હિંમત દાખવી શક્યા એ એક મહત્ત્વની વાત છે. તેઓ સામાન્ય પ્રવાહમાં ન તણાતા સામા પ્રવાહે તરીને યોગ્ય દિશાસૂચન કરે છે. ધાર્મિક અનુભવના સૂચિતાર્થો અલગ અલગ હોઈ શકે છે. તેમાં રહેલી ભિન્નતાને કારણે ચર્ચાઓ અને વિવાદોને પણ અવકાશ મળે છે પરંતુ ધાર્મિક અનુભવની વાસ્તવિકતા તો એને કારણે વધારે દેઢ થાય છે.

૧. ડૉ. રાધાકૃષ્ણનનો જન્મ ક્યારે થયો હતો ?

- (૧) ૫ સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૮ જ (૨) ૫ સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૪ (૩) ૫ ઓક્ટોબર ૧૮૮૮
(૪) ૫ નવેમ્બર ૧૮૮૪

૨. મધ્યકાલીન ધર્મના વિરોધને રાધાકૃષ્ણન કયું નામ આપે છે ?

- (૧) વિરોધી ધર્મ (૨) અવેજી ધર્મ જ (૩) નાસ્તિક ધર્મ (૪) અધર્મ

૩. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન અનુસાર સંશયવાદ એ...

- (૧) શ્રેષ્ઠતમની શોધનો એક પ્રયાસ છે. જ (૨) અશ્રદ્ધા છે. (૩) વિકૃતિ છે.
(૪) અજ્ઞાનનું પરિણામ છે.

૪. વિજ્ઞાન અને ધર્મના સંબંધમાં રાધાકૃષ્ણનને ક્યો વિચાર માન્ય નથી ?

- (૧) વિજ્ઞાન અને ધર્મએ એકબીજાના પુરક બનવું જોઈએ.
(૨) વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ ધર્મના ક્ષેત્રે પ્રયોજવી જોઈએ.
(૩) વિજ્ઞાન અને ધર્મના ક્ષેત્રો ભિન્ન છે માટે પદ્ધતિ પણ ભિન્ન છે. જ
(૪) ધાર્મિક માન્યતાઓની પૂનઃરજૂઆત તાર્કિક રીતે થવી જોઈએ.

૫. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન અનુસાર દુઃખ અને સુખ...

- (૧) નિરપેક્ષ છે. (૨) ઇશ્વર પ્રદત્ત છે. (૩) વસ્તુલક્ષી છે. (૪) સાપેક્ષ છે. જ

૬. માનવતાવાદના કેન્દ્રમાં શું છે ?
 (૧) ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર (૨) માનવનો ઉત્કર્ષ જ (૩) વિજ્ઞાન વિનિયોગ
 (૪) મુક્તિનો આદર્શ
૭. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન અનુસાર જીવનના વિરોધાભાસો વચ્ચે સામંજસ્ય સ્થાપનારું તત્ત્વ કયું છે ?
 (૧) અનુશાસિત મન (૨) દમન (૩) બુદ્ધિ (૪) આધ્યાત્મિક તત્ત્વ જ
૮. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન અનુસાર પરમતત્ત્વનું જ્ઞાન કોના દ્વારા થાય છે ?
 (૧) ઈન્દ્રિયો (૨) પ્રત્યક્ષ (૩) અંતઃ અનુભૂતિ જ (૪) બુદ્ધિ
૯. કહેવાય છે કે ભારતીય ચિંતકોની દૃષ્ટિ...
 (૧)નિમ્ન હતી (૨)ઉર્ધ્વ હતીજ (૩)સ્વાર્થી હતી (૪)ભૌતિકવાદી હતી
૧૦. ભારતીય દર્શન નિરાશાવાદી છે એક કહી શકાય નહીં, કેમ કે...
 (૧) તે દુઃખનો સ્વીકાર કરે છે. (૨) તે અનિષ્ટનો સ્વીકાર કરે છે. (૩) તે દુઃખ નિવૃત્તિનો માર્ગ દર્શાવે છે.જ (૪) તે દુઃખ નિવૃત્તિનો માર્ગ દર્શાવતું નથી.
૧૧. ભારતીય દર્શનની લાક્ષણિકતા કઈ નથી.
 (૧) આધ્યાત્મિક અસંતોષ (૨) સમન્વયવાદી (૩) જીવનલક્ષી છે. (૪) રુઢિવાદી છે.જ
૧૩. રૂઢિ અંગે ડૉ. રાધાકૃષ્ણનનું માનવું છે કે...
 (૧) તે શાશ્વત હોય છે. (૨) તે અંતિમ હોય છે. (૩) તે અંતિમ અને નિરપેક્ષ હોતી નથી. જ (૪) નિરપેક્ષ હોય છે.
૧૪. રાધાકૃષ્ણન અનુસાર સંશય શાનો પર્યાય છે.
 (૧) નાસ્તિકતા (૨) શ્રદ્ધા (૩) વિજ્ઞાન (૪) પરિવર્તન જ
૧૫. વ્યક્તિએ પોતાના ધર્મમાં શું ન રાખવું જોઈએ ?
 (૧) આસક્તિ જ (૨) વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ (૩) વિજ્ઞાન વલણ (૪) વૈજ્ઞાનિક ધ્યેય
૧૬. રાધાકૃષ્ણન અનુસાર ધર્મ અને વિજ્ઞાન વચ્ચે કેવો સંબંધ હોવો જોઈએ ?
 (૧) વિરોધી (૨) સહાયક જ (૩) ક્ષેત્રભિન્ન (૪) અભિન્ન

૧૭. “જગતના ભૌતિક પદાર્થોમાં માનવ એક આકસ્મિક સર્જન છે.” એમ કોણ માને છે.
 (૧) ડો. રાધાકૃષ્ણન (૨) લાઈબ્નિઝ (૩) સ્પિનોઝા (૪) રસેલ જ
૧૮. ઈશ્વર એ એક કલ્પના છે એમ કોણ માને છે ?
 (૧) રાધાકૃષ્ણન (૨) રસેલ જ (૩) બર્કલે (૪) સાન્તાયન
૧૯. કેવા પ્રકારના જીવનને રાધાકૃષ્ણન નિમ્નકક્ષાનું ગણે છે ?
 (૧) માત્ર સુખાનુરાગી જ (૨) માત્ર ઈષ્ટાનુરાગી (૩) ભૌતિક (૪) માત્ર અભૌતિક
૨૦. ક્યો અવેજીરૂપ ધર્મ કોઈ પણ પ્રકારના મૂલ્યોનો સ્વીકાર કરતો નથી ?
 (૧) માનવતાવાદ (૨) બુદ્ધિવાદ (૩) પ્રાકૃતિક નાસ્તિકવાદજ (૪) એકાધિકારવાદ
૨૧. ડો. રાધાકૃષ્ણન સૃષ્ટિ અને પરાસૃષ્ટિ અંગે માને છે કે...
 (૧) તે બન્ને અભિન્ન છે. જ (૨) તે ધર્મની કલ્પના છે (૩) સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ નથી (૪) બન્ને એક-બીજાથી ભિન્ન છે.
૨૨. રાધાકૃષ્ણન અનુસાર કઈ વિચારધારા આર્થિક સમૃદ્ધિની વાત કરે છે.
 (૧) વિજ્ઞાનવાદ (૨) બુદ્ધિવાદ (૩) સંશયવાદ (૪) માનવતાવાદ જ
૨૩. એક માન્યતા અનુસાર માનવતાવાદનો ઉદ્ભવ...
 (૧) વિજ્ઞાનવાદમાંથી થયો છે. (૨) વ્યવહારવાદમાંથી થયો છે. જ (૩) સંશયવાદમાંથી થયો છે. (૪) બુદ્ધિવાદમાંથી થયો છે.
૨૪. ધર્મનું મૂળ ભીતિમાં છે એમ કોણ માને છે ?
 (૧) રાધાકૃષ્ણન (૨) રસેલ (૩) કાન્ટ (૪) ગાંધીજી
૨૫. ડો. રાધાકૃષ્ણનનો જ્ઞાનનો ખ્યાલ કેવો છે ?
 (૧) ભૌતિકવાદી (૨) વિજ્ઞાનવાદી (૩) રહસ્યવાદી (૪) સમગ્રતાવાદીજ
૨૬. ડો. રાધાકૃષ્ણનને સૃષ્ટિ અંગેની કઈ વિચારધારા માન્ય નથી ?
 (૧) અધ્યાત્મવાદી (૨) ઉત્ક્રાંતિવાદી (૩) યંત્રવાદી જ (૪) સમાજવાદી
૨૭. ડો. રાધાકૃષ્ણનની સૃષ્ટિભીમાંસા પર ક્યા પાશ્ચાત્ય તત્ત્વચિંતકની અસર જણાય છે.
 (૧) હેગલ જ (૨) રસેલ (૩) કાન્ટ (૪) સ્પિનોઝા